

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЗ «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

П р и с я ж н ю к  
Олексій Миколайович

# ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Навчальний посібник

Ч. 1

ОДЕСА – 2019

УДК 930.2+075(477)

Присяжнюк О. М. ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ.  
Навчальний посібник. Ч. 1. – Одеса : Ун-т Ушин-  
ського, 2019. – 226 с.

*Друкується згідно з рішенням Вченої Ради  
Південноукраїнського національного  
педагогічного університету  
імені К. Д. Ушинського  
від 26 жовтня 2017 р.  
(протокол № 3)*

Рецензенти:

Гребцова І. С. – д. іст. н., професор  
кафедри нової та новітньої історії  
Одеського національного університету  
імені І. І. Мечникова;

Левчишена О. М. – к. іст. н., завідувач  
кафедри суспільно-гуманітарної освіти  
Одеського обласного інституту  
удосконалення вчителів.

## З м і с т

|                                                                                                            |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Список використаних скорочень .....                                                                        | 5   |
| Передмова .....                                                                                            | 7   |
| <i>Тема 1</i>                                                                                              |     |
| Охорона культурної спадщини<br>в історіографічній традиції.....                                            | 11  |
| Питання для самоконтролю.....                                                                              | 39  |
| Довідкова література до теми 1.....                                                                        | 39  |
| <i>Тема 2</i>                                                                                              |     |
| Джерельна база охорони<br>культурної спадщини.....                                                         | 49  |
| Питання для самоконтролю.....                                                                              | 59  |
| Довідкова література до теми 2.....                                                                        | 60  |
| <i>Становлення радянської системи<br/>охорони культурної спадщини на Одещині</i>                           |     |
| <i>Тема 3</i>                                                                                              |     |
| Створення та відновлення місцевих<br>державних органів охорони пам'яток .....                              | 65  |
| Питання для самоконтролю.....                                                                              | 90  |
| Довідкова література до теми 3.....                                                                        | 90  |
| <i>Тема 4</i>                                                                                              |     |
| Діяльність освітніх та наукових<br>установ з вивчення та дослідження<br>пам'яток історії та культури ..... | 95  |
| Питання для самоконтролю.....                                                                              | 121 |
| Довідкова література до теми 4.....                                                                        | 122 |
| <i>Тема 5</i>                                                                                              |     |
| Діяльність громадських організацій<br>з охорони пам'яток .....                                             | 131 |
| Питання для самоконтролю.....                                                                              | 153 |
| Довідкова література до теми 5.....                                                                        | 154 |

## *Тема 6*

|                                                                                                                                |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Редакційні колегії пам'яткоохоронних<br>видань у процесі систематизації<br>інформації про пам'ятки<br>історії та культури..... | 157 |
| Питання для самоконтролю.....                                                                                                  | 179 |
| Довідкова література до теми 6.....                                                                                            | 179 |
| Післямова.....                                                                                                                 | 183 |

## *Додатки*

### *Додаток А*

|                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|
| Статут Українського товариства<br>охорони пам'яток історії та культури..... | 193 |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|

### *Додаток Б*

|                                                                            |     |
|----------------------------------------------------------------------------|-----|
| Конвенція про охорону всесвітньої<br>культурної і природної спадщини ..... | 207 |
|----------------------------------------------------------------------------|-----|

### *Додаток В*

|                                                                                                                 |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Структура Одеської обласної<br>організації Українського товариства<br>охорони пам'яток історії та культури..... | 225 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

## Список використаних скорочень

|            |                                                                                         |
|------------|-----------------------------------------------------------------------------------------|
| АН         | Академія наук                                                                           |
| ДАОО       | Державний архів<br>Одеської області                                                     |
| Держбуд    | Державний комітет України<br>з будівництва та архітектури                               |
| ДНДІТІАМ   | Державний науково-дослідний<br>інститут теорії історії<br>архітектури та містобудування |
| ДП «НДПІМ» | Державне підприємство<br>«Науково-дослідний проектний<br>інститут містобудування»       |
| ЗП УРСР    | Збірник постанов і розпоряджень<br>уряду УРСР                                           |
| ІА         | Інститут археології                                                                     |
| ІІУ        | Інститут історії України                                                                |
| КМ         | Кабінет Міністрів                                                                       |
| КПРС       | Комуністична партія<br>Радянського Союзу                                                |
| КПУ        | Комуністична партія<br>Української РСР                                                  |
| м.         | місто                                                                                   |
| МАПП       | Матеріали з археології<br>Північного Причорномор'я                                      |
| НАН        | Національна Академія наук                                                               |
| НБОНУ      | Наукова бібліотека Одеського<br>національного університету<br>імені І. І. Мечникова     |
| ОАМ        | Одеський археологічний музей                                                            |
| ОАТ        | Одеське археологічне товариство                                                         |

|                       |                                                                                    |
|-----------------------|------------------------------------------------------------------------------------|
| ОДНБ                  | Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького                              |
| ОДУ                   | Одеський державний університет імені І. І. Мечникова                               |
| ОДІКМ                 | Одеський державний історико-краєзнавчий музей                                      |
| РНК                   | Рада Народних Комісарів                                                            |
| СРСР                  | Союз Радянських Соціалістичних Республік                                           |
| «УІЖ»                 | «Український історичний журнал»                                                    |
| УРСР                  | Українська Радянська Соціалістична Республіка                                      |
| УТОПІК                | Українське товариство охорони пам'яток історії та культури                         |
| Укрпроект-реставрація | ЗАТ «Спеціальний науково-реставраційний проектний інститут „Укрпроектреставрація“» |
| ЦК                    | Центральний комітет                                                                |

## Передмова

Сучасна соціокультурна ситуація характеризується зміною ролі традиції в житті людини та суспільства. Зростання динаміки інноваційних процесів, розширення діалогу культур, глобалізація, зорієнтована на поширення однорідних культурних зразків, та нівелювання культурних відмінностей, загальний наступ масової культури з її прагненням до уніфікації, спрощення та мінімізації духовних потреб індивідуума, небачена досі мобільність людини, яка перестала бути прив'язаною до одного соціального і культурного середовища – все це створює навколо традицій та спадкоємності поле високої наукової та інтелектуальної напруги. Постає питання не тільки про з'ясування ролі та місця традицій, в тому числі й традицій збереження культурної спадщини, а й про обмеженість можливостей використання історичного досвіду. У зв'язку з цим актуальність вивчення та збереження культурної спадщини зростає, набуває особливої цінності та несе важливе смислове виховне та патріотичне навантаження.

Найбільш гострими, в силу цілого ряду причин, ці проблеми є для України. Розпад Радянського Союзу, крах комуністичної ідеології поставили сучасне українське суспільство в умови пошуку нових ціннісних та культурних орієнтирів, усвідомлення нових кордонів своєї ідентичності.

В такій соціокультурній ситуації все чіткіше проявляється розуміння значення культурної складової, ролі та місця культурної спадщини, як в обґрунтуванні історичного вибору, так і в процесі культурно-історичної самоідентифікації українського суспільства.

Серед актуальних завдань духовного відродження України невідкладно постає проблема збереження національної культурної спадщини і, зокрема, пам'яток історії та культури Південно-Західного регіону України – сучасної Одеської області. Цей регіон займає 5,5 відсотків території країни. За кількістю об'єктів історико-культурної спадщини Одеська область посідає друге місце в Україні після Львівської. Міста Одеса, Ананьїв, Балта, Білгород-Дністровський, Болград, Вилкове, Ізмаїл, Кілія, Овідіополь, Рені, Велика Михайлівка включені до реєстру історичних міст України. Саме це обумовило спрямування наукового інтересу на дослідження історії розвитку системи охорони пам'яток в регіоні, діяльності державних закладів, наукових та громадських товариств у вивченні та збереженні історико-культурної спадщини краю.

Вивчення історії становлення і розвитку системи охорони пам'яток історії та культури значною мірою сприяє збереженню культурної спадщини, на якій базуються: відродження духовності й культури, піднесення самосвідомості, виховання патріотизму, органічно поєднується минуле з майбутнім. Саме



пам'яткоохоронна діяльність державних і громадських установ, в силу специфіки регіону, розглядається у навчальному посібнику як одне з пріоритетних завдань.

Навчальний посібник зумовлений необхідністю заповнення наукової та педагогічної прогалини – вивчення історії розвитку системи охорони пам'яток в Одеській області в 1944–1991 рр. Всебічне дослідження напрямів розвитку регіонального історичного знання дозволить відтворити історію розвитку пам'яткознавства не тільки щодо Одеської області, а й у масштабах України загалом, а також сприятиме розробці загальнодержавних і регіональних програм із дослідження рідного краю і формуванню національної свідомості й історичної пам'яті.

Предметом навчального посібника є історія діяльності наукових установ, державних органів та громадських організацій з охорони культурної спадщини у період 1944–1991 рр.

Мета навчального посібника – наукова реконструкція розвитку пам'яткознавства в Одеській області протягом 1944–1991 років у контексті загальнодержавних пам'яткоохоронних процесів.

Методологічною основою навчального посібника є сукупність загальнонаукових (герменевтичний метод, метод аналізу та синтезу, системний метод) та спеціальних методів (формально-юридичний метод, метод порівняльного правознавства, метод державного і правового регулювання).

Завданнями навчального посібника «Охорона культурної спадщини» є розкриття основних етапів історії розвитку пам'яткознавства в Одеській області протягом 1944–1991 років; висвітлення основних джерел з історії пам'яткознавства в Одеській області та в Україні; аналіз внеску істориків і краєзнавців у пам'яткоохоронну справу.

Географічні межі визначаються територією Одеської області за сучасним адміністративно-територіальним поділом України та районами, які входили до її складу в досліджуваний період.

## Тема 1

Охорона культурної спадщини  
в історіографічній традиції

Різноманітну літературу, присвячену дослідженням, які торкаються історії розбудови системи з охорони пам'яток в Одеській області у період 1944–1991 рр., можна розподілити на дві нерівнозначні за обсягом групи. До першої належить доробок радянських істориків, які приділяли основну увагу ідеологічній спрямованості розбудови системи охорони пам'яток історії та культури, як в УРСР загалом, так і в Одеській області. Другу – більш чисельну та змістовну групу студій – складають праці істориків, які працювали вже в роки незалежності України та розглядали окремі практичні питання дослідження пам'яток історії та культури.

Зупинимось на першій з названих груп. Пам'яткоохоронна робота в Україні у другій половині 40–80-х рр. XX ст. висвітлюється у третій та четвертій частинах збірника методичних матеріалів «Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії і культури в Українській РСР», підготовленому в Інституті історії Академії наук УРСР (автори – Віктор Анатолійович Войналович, Юрій Зіновійович Данилюк, Сергій Іванович Кот). Показані втрати, яких зазнала історико-культурна спадщина України, зокрема і Одеської області, за роки Другої світової війни, відродження та подальший розвиток пам'яткоохоронних закладів у післявоєнний період. Проаналізовано також нагромаджений в Україні позитивний досвід і гострі проблеми, які постали перед пам'яткоохоронцями у 70–80-ті рр. XX ст. [47]. Авторам вдалося вперше в

історіографії систематизувати значну кількість нових змістовних джерел щодо розвитку пам'яткоохоронної справи в межах всієї України. Разом із тим, ситуація зі збереженням культурної спадщини в Одеській області висвітлена занадто фрагментарно. Так, аналіз досвіду та проблем охорони пам'яток історії та культури в 60–80-х рр. ХХ ст. щодо нашого регіону взагалі відсутній.

В цей же час в періодичних виданнях з'явилися перші публікації, в яких фрагментарно, переважно описово, розкривалися тодішній стан і розвиток справи охорони пам'яток на Одещині. Основний акцент при цьому робився на інформативному висвітленні процесу створення і роботи музеїв, а також на ідеологічних питаннях, пов'язаних із пам'ятками історії та культури [16, 45, 53]. Так, відомий краєзнавець, директор Одеського державного історико-краєзнавчого музею Микола Миколайович Пустовойтенко в статті «Історія – поруч», характеризуючи роботу громадських краєзнавчих музеїв міста та області, які працюють на громадських засадах при культурно-освітніх закладах, закликав посилити увагу до їх діяльності, а також до створення нових музеїв [60].

Питаннями пам'яткознавства, охорони історико-культурної спадщини, а також розробками його теоретичних і методологічних основ займалися, починаючи з 60-х рр., наукові співробітники Відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР (керівник – доктор історичних наук, професор В'ячеслав Олександрович Горбик), а також організованого на початку 90-х рр. ХХ ст. Відділу регіональних проблем історії України (очолив академік НАН України Петро Тимофійович Тронько): Віктор Анатолійович Войналович,

Юрій Зіновійович Данилюк, Руслана Вікторівна Маньковська, Євгеній Михайлович Склярєнко та інші [71–74]. На особливу увагу заслуговує праця наукових співробітників цього відділу «Памятники истории и культуры Украинской ССР» [52]. У каталозі-довіднику містяться докладні відомості про всі найцінніші пам'ятки історії, археології, архітектури, монументального мистецтва, що перебували на території республіки, у тому числі й Одеської області. Вивчення актуальних питань пам'яткознавства сприяло підготовці праць, в яких досліджувалися пам'яткоохоронні аспекти діяльності державних органів та громадських організацій [24].

Науково-дослідницькій діяльності Державного архіву Одеської області (ДАОО) у 60–70-х рр. ХХ ст., який був осередком, що приймав активну участь у систематизації відомостей про пам'ятки Одещини, присвячена низка статей відомого архівіста, директора ДАОО – Івана Олексійовича Хіоні [79; 80]. Найбільш інформативною для нас є його стаття «Участь Одеського облдержархіву в написанні „Історії міст і сіл УРСР“», яка розкриває плідну діяльність архівістів області щодо підготовки одеського тому [79].

Вкрай фрагментарно висвітлено в літературі краєзнавчий доробок місцевих організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, досвід підготовки одеських томів «Історії міст і сіл УРСР» та «Зводу пам'яток історії та культури». Окремо можна виділити змістовні дослідження Анатолія Діомидовича Бачинського [6, 7], Ігоря Вікторовича Сапожнікова [62], Олега Борисовича Дьоміна [27], які присвячені проблемам виявлення, обліку, охорони, збе-

реження пам'яток історії та культури Одещини й підготовки до написання «Зводу».

Важливим результатом багаторічної праці державних органів та закладів освіти та науки з формування переліку пам'яток Одеської області є розробка, яка сконцентрувала в собі всі пам'ятки містобудування та архітектури – «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [51] та каталог-довідник «Пам'ятки історії та культури УССР» [52]. Підсумковою працею з теоретичних питань другого періоду можна назвати роботу київських вчених Віктора Анатолійовича Войналовича та Юрія Зіновійовича Данилюка «Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60–80-х роках» [14], в якій узагальнено досвід, здобутий в результаті діяльності у тому числі й одеських організацій з охорони пам'яток історії та культури.

Питання розвитку археологічного краєзнавства як популяризації вивчення та дослідження пам'яток археології в Одеській області піднімалися в публікаціях наукових співробітників Одеського археологічного музею НАН України (ОАМ) Олександра Євгеновича Малюкевича [40] та Леоніда Васильовича Суботіна [67]. Дослідники зазначали, що археологічне краєзнавство розвивалося завдяки діяльності окремих археологів, які керували шкільними гуртками. На наш погляд, з такою думкою не можна погодитися, адже значну й плідну роботу з вивчення й охорони пам'яток проводили члени Одеського археологічного товариства (ОАТ), яке було створено на базі ОАМ. Зародженню та роботі Товариства щодо розвитку досліджень з популяризації вивчення та дослід-

ження пам'яток археології присвячена праця Володимира Никифоровича Станко [65].

Дослідження з історії пам'яткознавства Одещини активізувалися наприкінці 80-х рр. XX ст. Про це свідчать матеріали регіональних наукових конференцій з різних питань історичного краєзнавства, зміст доповідей на цих конференціях. У червні 1989 р. в Одесі відбулася перша обласна історико-краєзнавча науково-практична конференція «Виховання історією», на якій розглядалося широке коло питань з методології та методики історичного краєзнавства взагалі й охорони пам'яток зокрема, висвітлювалась діяльність установ науки, освіти і культури щодо проведення пам'яткоохоронної роботи в місті та області. З доповідями та повідомленнями виступило близько 80 дослідників. Матеріали їх доповідей і повідомлень були опубліковані в тезах конференції [15]. Результатам археологічних експедицій, проблемам вивчення і дослідження пам'яток археології була присвячена всесоюзна конференція «Читання пам'яті професора А. Доватура», яка відбулася в м. Рені у 1989 р. У роботі конференції брали участь провідні історики і археологи з Одеси, Києва, Кишинєва, Ленінграду, Москви і Сімферополя, доповіді яких вийшли друком у збірнику тез доповідей конференції і становлять значний інтерес для археологів, істориків-краєзнавців [84].

Зазначимо, що у вищенаведених студіях досліджувана проблематика зображувалася не цілком об'єктивно, переважно у позитивному плані. Характерною рисою праць радянського періоду було затвердження концепції охорони пам'яток як складової частини партійної комуністич-

ної пропаганди, надмірна ідеалізація, а також перебільшення ролі партійно-політичного керівництва в організації досліджень з охорони пам'яток. Стосовно ж участі у пам'яткоохоронній роботі місцевих музеїв Одещини, то їх діяльність лише принагідно охарактеризована у працях, які мають суто інформаційний характер. Виняток становлять лише статті у фаховій періодиці, присвячені археологічним дослідженням регіону [40, 67]. Незважаючи на певні особливості, характерні для історичної науки зазначеного періоду, вона відігравала позитивну роль в активізації пам'яткоохоронних досліджень у республіці в цілому, і в області зокрема. Праці, присвячені аспектам історії системи охорони пам'яток на Одещині, не розкривали в повній мірі шляхи її розвитку, який мав місце в регіоні у другій половині ХХ ст. і мали, як правило, ідеологічне спрямування.

Зовсім по-іншому виглядає історіографічна картина з досліджуваної проблеми за роки незалежності нашої держави. Ще в 90-ті роки минулого століття українськими науковцями (фахівці ІІІУ НАН України, ІА НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК) було знайдено підґрунтя для розробки наукової концепції збереження пам'яток історії та культури в державі. У цьому зв'язку виділяється корпус наукового доробку В'ячеслава Олександровича Горбика, де розкривається нагромаджений в Україні протягом 80–90-х рр. досвід підготовки багатотомного видання – «Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР». Ним показана складна еволюція концептуальних засад і науково-методичного підґрунтя підготовки «Зводу», пошук критеріїв відбору і оцінки пам'яток, вільних від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних



уподобань. На жаль, цю унікальну працю не вдалося видати. Друком вийшло тільки перші два томи видання, присвячені Києву [18–23].

Актуальні питання пам'яткознавства підіймаються у монографії «Увічнена історія України», підготовленій Петром Тимофійовичем Троньком та Віктором Анатолійовичем Войналовичем, яка розкриває стан увічнення сторінок історії України періоду Жовтневої революції, місце і роль «монументальної пропаганди» в формуванні та функціонуванні тоталітарної системи, завдання з вшанування пам'яті жертв політичних репресій та інші важливі аспекти [75]. Автори, характеризуючи здійснення на всеукраїнському та регіональних рівнях програм увічнення сторінок історії засобами пластичного мистецтва, спорудження пам'ятних знаків, відкриття меморіальних дощок, критично підійшли до висвітлення основних напрямків роботи, адже роки радянської влади були наскрізь просякнуті ідеологією. При цьому книга містить цілий ряд маловідомих матеріалів щодо спорудження та встановлення пам'яток Одещини. Питання музеєзнавства, пам'яткознавства, в контексті розвитку історичного краєзнавства, також були предметом розгляду дослідників.

У зв'язку з розвитком охорони пам'яток як окремого наукового напрямку визріла необхідність теоретичних розробок щодо методики, методології, визначення об'єкту та предмету дослідження, характеристики міждисциплінарних зв'язків. Засновником теоретичного напрямку в українському пам'яткознавстві можна вважати першого директора Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК Сергія Захаровича Зарембу (1947–2003) [78, с. 21]. Він одним із перших визначив понят-

тя, завдання, сучасні перспективи та пріоритети цієї галузі знання [30, с. 15–18]. Їстотним внеском у становлення цієї галузі науки стало його монографічне дослідження «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність» (1995 р.), де були проаналізовані основні етапи охорони пам'яток в Україні, їх особливості й проблеми, внесок у вивчення пам'яток різних наукових і громадських організацій. Окремої уваги цього дослідника удостоїлися поняття об'єкту і предмету дослідження пам'яткознавства та взаємодія пам'яткознавства з іншими науковими дисциплінами. Водночас в монографії не розглянуто весь спектр сучасних проблем у сфері охорони культурної спадщини. Сформульовані лише загальні декларативні принципи оптимізації справ щодо охорони нерухомих пам'яток історії та культури. Практично відсутній у монографії Сергія Захаровича Заремби аналіз сучасної ситуації в регіонах. Що ж до висвітлення одеських проблем, то приведені поодинокі приклади, як на нашу думку, не висвітлюють тенденцію загалом й є не об'єктивними [31, с. 420–444]. На основі багаторічних напрацювань у 2002 році цим дослідником були опубліковані узагальнюючі «Нариси з історії українського пам'яткознавства» – перше видання у вигляді навчального курсу з пам'яткознавства. Особливо слід наголосити на значенні наявного у цій праці термінологічного пам'яткоохоронного словника [28]. Надалі вченим продовжувалася розробка й уточнення категорій пам'яткознавства як наукової дисципліни, сформульовані основні напрями охорони пам'яток: науковий, практичний, суспільний та державний [29, с. 9–10]. Слід наголосити, що саме студії Сергія

Захаровича Заремби стали теоретичною основою сучасного українського пам'яткознавства.

Грунтовною науковою працею, яка вперше розкрила розвиток системи органів з охорони пам'яток культури в Україні, є монографія Віктора Івановича Акуленка «Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990)» [3]. У цьому дослідженні всебічно висвітлюються питання становлення системи охорони пам'яток культури в Україні з 1917 до кінця 90-х рр. ХХ ст. Автор, характеризуючи основні напрямки розвитку системи охорони пам'яток культури, використовував конкретні приклади з практики, які мали місце в різних регіонах країни, включаючи й Одещину. В роботі висвітлюються особливості розвитку системи охорони пам'яток культури, зумовлені розвитком нормативно-правової бази, зокрема етапи розвитку системи співпадають з етапами розвитку пам'яткоохоронного законодавства, викладених у інших працях цього автора. Незважаючи на ґрунтовність і всебічність проведеного аналізу, Віктор Іванович Акуленко перебував під впливом надмірної ідеологізації, що зумовило появу в деяких випадках невинувато оптимістичних висновків.

В середині 90-х рр. ХХ ст. активізувалася робота різних установ і організацій у зв'язку з 200-річчям міста Одеси, про що свідчить проведення багатьох наукових конференцій. У 1994 р. пройшла міжнародна науково-теоретична конференція, історико-краєзнавчі матеріали якої вийшли друком у двохтомному виданні «Одесі – 200». Результатам археологічних експедицій, що досліджували пам'ятки археології регіону, була присвячена конференція «Проблеми історії і археології Нижнього Подністров'я», яка проходи-

ла у м. Білгород-Дністровському 1995 р. [58, 59]. Слід зазначити, що проведення таких конференцій, і передовсім участь у них багатьох дослідників краю та пам'яткоохоронців, підвищувало рівень досліджень у регіоні, а також націлювало на вивчення маловідомих аспектів історії краю, так званих «білих плям», сприяло пошуку нових форм та методів пам'яткоохоронних досліджень. Системного характеру в даний період набуває лише робота з формування переліку пам'яток Одеської області, яка й об'єднує зусилля державних, громадських, наукових та освітніх закладів, в результаті чого велику кількість пам'яток прийнято під охорону держави.

З середини 90-х років ХХ ст. державні органи районних та обласних відділів культури та практично весь загаль закладів освіти та науки області проводили велику роботу з формування переліку та паспортизації пам'яток Одеської області. Практичні питання, пов'язані з роботою Відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України по формуванню зводу пам'яток історії та культури Одеської області розглянуті у студіях Ігоря Вікторовича Сапожникова [63].

Проблемі укладання «Зводу пам'яток історії та культури України» присвячена колективна монографія «Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури», що вийшла з друку 1999 року (ред. колегія: Петро Тимофійович Тронько, В'ячеслав Олександрович Горбик, Елла Миколаївна Піскова). В дослідженні звертається увага на визначення терміну «пам'ятка», критеріям цінності об'єктів культурної спадщини, розглянуті питання класифікації пам'яток, проаналізовані джерела з указаної проблематики (в

першу чергу – архівні матеріали та періодичні видання), вивчена історія дослідження різних видів пам'яток в Україні [2]. Це зібрання дозволяє ознайомитися із загальнодержавними тенденціями у сфері охорони пам'яток, які безпосередньо вплинули на формування системи охорони пам'яток Одеської області.

Проблеми розвитку та періодизації пам'яткоохоронного руху на Одещині порушував в своїх працях Михайло Юхимович Раковський [61]. Вченому належить серія публікацій, присвячених проблемам періодизації історії вивчення регіону, діяльності наукових і громадських організацій щодо проведення пам'яткоохоронної роботи в регіоні. Питання предмету історичного краєзнавства як одної із складових теоретичного загалу пам'яткоохоронної справи розглянуто одеськими дослідниками Віктором Петровичем Ващенком та Тетяною Миколаївною Поповою [8].

Останнім часом увагу дослідників привертає вивчення надбань видатних істориків, які присвятили свою наукову діяльність вивченню пам'яток Одещини і різних аспектів формування системи охорони пам'яток Одеської області. Внесок науковців області в дослідження проблем історії регіону відображено в біографічному довіднику «Видные ученые Одессы» [132]. Життєвий та творчий шлях дослідників історії Одещини висвітлювали в своїх працях Михайло Анатолійович Агбунов [1], Наталя Михайлівна Секерська [64], Володимир Никифорович Станко [66] та ін. Слід зазначити, що автори, розкриваючи діяльність науковців, прагнули основну увагу приділити лише позитивним моментам, не вдаючись до особистих оцінок та критичного підходу до їх внеску у вивчення культурної спадщини.

Питання пам'яткознавства, споріднені з окремими проблемами історичного краєзнавства, знайшли висвітлення у низці кандидатських дисертацій, захищених протягом 1991–2017 рр. Значний інтерес для нашої роботи становить кандидатська дисертація Юрія Зіновійовича Данилюка «Розвиток суспільних форм історичного краєзнавства на Україні (кінець 50-х – 80-ті роки)», у якій обговорюється широке коло питань, пов'язаних з діяльністю краєзнавчих осередків. Об'єктом уваги дисертанта стали також охорона і пропаганда історико-культурної спадщини, а також процес створення фундаментальних наукових праць, передусім «Історії міст і сіл Української РСР» [25, с. 2]. Водночас Юрій Зіновійович Данилюк об'єктивно зазначав, що в цей час простежуються спроби штучного протиставлення громадських формувань державним структурам, прояви формалізму, зайвої ідеологізації в діяльності деяких громадських організацій, кон'юктурного підходу у вивченні й популяризації пам'яток історії та культури [25, с. 15].

Історія розвитку музейних закладів України та їх внесок у справу охорони пам'яток історії та культури аналізуються в працях і дисертаційному дослідженні та публікаціях Руслани Вікторівни Маньковської [41–43]. Оцінюючи діяльність музеїв за радянські часи, вона переконливо довела, що уніфікація експозицій, насадження штучних соціологічних схем, жорсткий контроль за науководослідною роботою музейних закладів завдали серйозної шкоди українському музейництву. Але й за таких несприятливих умов музеї залишались справжніми осередками збереження та популяризації історико-культурної спадщини.

В працях Вадима Михайловича Хмарського досліджено здобуток професорів Одеського університету, таких як Анатолій Діомидович Бачинський [81; 82] та Віктор Петрович Ващенко [83], які досліджували історію південного регіону України та зробили значний внесок у вивчення пам'яток Одещини.

Дослідженню пам'яток археології Одеської області в 90-ті роки ХХ ст. співробітниками Відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України та Одеського археологічного музею НАН України Тетяни Львівни Самойлової, Світлани Петрівни Смолянинової, Віктора Федоровича Петруня, Ігоря Вікторовича Сапожникова, Світлани Володимирівни Іванової, Леоніда Васильовича Суботіна та інших присвячена збірка статей «Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я» [50]. Важливе значення для вивчення пам'яток археології регіону має збірка публікацій матеріалів пам'яток енеоліту, епохи пізньої бронзи та перших століть нашої ери, які були виявлені та досліджені у Кодимському і Котовському районах Одеської області експедицією Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації в зоні будівництва з'єднувального нафтопроводу «Нафтопереробний комплекс „Південний“ – Західна Україна» [5]. В цих збірках подано низку змістовних наукових статей, що не тільки ілюструють фактичний стан багатьох пам'яток археології на час видання, але й містять відомості про щойно виявлені археологічні об'єкти.

У довіднику, який підготували вчені-одесити – Олександра Василівна Гудкова, Сергій Борисович Охотніков, Леонід Васильович Суботін, – вперше

подано найбільш вичерпний перелік всіх відомих пам'яток археології Одеської області з зазначенням місць їх розташування, відмічаються найбільш важливі знахідки, вказується культурна приналежність пам'яток, їх відносне чи абсолютне датування, рівень вивченості [4].

Наприкінці 90-х років XX століття назріла необхідність узагальнення вже накопиченого на той час у країні досвіду в сфері вивчення й охорони пам'яток, спроби визначити основні принципи та напрями діяльності з охорони культурної спадщини, розробки загальних критеріїв опису різних видів пам'яток. Однією з перших наукових розробок у цій галузі стала колективна монографія «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (1998) (ред. кол. В. О. Горбик, О. П. Дорошко, С. І. Кот та інші). Значну увагу приділено джерельній базі пам'яткознавства, охарактеризовані основні види об'єктів культурної спадщини в Україні – пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, визначені актуальні завдання їх охорони. Новаторським напрямом у пам'яткознавстві можна вважати підняту в цій колективній монографії проблему використання сучасних інформаційних технологій у справі охорони та дослідження історичної спадщини. Також проаналізовані основні сучасні тенденції у сфері охорони пам'яток в Україні. На жаль, питання пам'яткознавства Одещини в роботі практично не відображені [35].

З часом становлення пам'яткознавства як наукової дисципліни продовжувалося, удосконалювалося законодавство, особливо після ухвалення у 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини». Суспільство вимагало но-



вих методичних розробок у сфері охорони пам'яток. Це стало причиною появи нової колективної монографії «Пам'ятки історії та культурі України: Каталог-довідник» (2005), видана ІІУ НАН України спільно з Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (колектив авторів: В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, Б. В. Колосок, М. Т. Пархоменко, Е. М. Піскова, Л. В. Прибега, О. М. Титова, Л. Д. Федорова, В. М. Чешко) [48]. У роботі розглянуті історичні етапи розвитку пам'яткознавства в Україні, окремий розділ присвячений сучасним проблемам охорони культурної спадщини (автори: В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, М. Т. Пархоменко). В ньому висвітлені дослідження козацьких старожитностей; військових некрополів періоду Першої світової війни; вивчення об'єктів культурної спадщини в зоні відчуження, створеної внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції; будівництво в історичному центрі міст; велика частина розділу присвячена проблемам укладання «Зводу пам'яток історії та культури України». Ряд аспектів сучасних проблем охорони культурної спадщини й історичних етапів розвитку пам'яткознавства в Україні були раніше розглянуті деякими авторами зазначеної монографії в окремих статтях [21, 37, 38]. У самій же монографії звернено увагу на специфіку збереження етнічної культурної спадщини (автор – Т. І. Катаргіна), що є актуальним питанням для багатонаціонального населення Одеської області. Також у дослідженні розглянуті сучасні підходи до класифікації, періодизації та вивчення різних видів пам'яток: археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Можна говорити про оформ-

лення концептуального підходу до проблеми охорони пам'яток в Україні, виділення основних напрямів дослідження. Разом із тим треба зазначити достатньо вузьке географічне коло прикладів, пов'язаних із охороною пам'яток, майже не розглянутим залишився досвід пам'яткознавчої діяльності на Одещині [48].

Логічним продовженням названої вище монографії стало також колективне дослідження «Пам'яткознавчі студії в Україні: Теорія і практика» (2007), видане ІІУ НАН України та Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (колектив авторів: Л. О. Гаврилюк, В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, Г. Ю. Івакін, Т. І. Катаргіна, Н. Г. Ковпаненко, С. І. Кот, М. Т. Пархоменко, Е. М. Піскова, В. І. Тимофійенко, О. М. Титова, Л. Д. Федорова). В цій колективній студії розроблені нові напрями в галузі охорони пам'яток, зокрема, велика увага звернена на теоретичні проблеми пам'яткознавства, розглянуті аспекти предмету, об'єкту, методології цієї дисципліни в системі наукових знань. Проведена подальша розробка класифікації різних видів пам'яток [49]. Незважаючи на достатньо широкий спектр охоплених проблем, у книзі зроблений неповний аналіз сучасного стану історико-культурної спадщини. Так, практично відсутній аналіз нормативно-правової бази в даній сфері, досвіду взаємодії організацій різних форм власності у справі збереження пам'яток, складання облікової документації пам'яток.

Особливості нормативно-правової бази України в галузі охорони пам'яток архітектури та містобудування розглянуті в статті В. В. Вечерського. В його роботі проаналізовані закони України, які регулюють дану сферу, розкритий основний зміст

постанов Кабінету Міністрів України, котрі доповнюють зміст певних статей чинного пам'яткоохоронного законодавства України. Справедливо визначена низка правових суперечностей, що безпосередньо впливають на стан збереження пам'яток архітектури. Зокрема, питання створення «Державного реєстру нерухомих пам'яток України», недосконала система державних органів, до повноважень яких віднесено збереження пам'яток історії та культури. Можна погодитися з висловленою думкою автора щодо необхідності кореспондування нормативних актів, подальшої розробки підзаконних документів. Наприклад, у студії В. В. Вечерського об'єктивно показана необхідність затвердження ряду нових державних будівельних норм. Водночас, досить суперечливою є теза дослідника про необхідність ухвалення спеціального Закону України «Про охорону архітектурної та містобудівної спадщини» [11].

Досягнення і недоліки правового поля України у справі охорони археологічної спадщини розглянуті в статті Н. І. Мінаєвої. Звертається увага на необміркованість, а в деяких випадках і суперечність юридичних норм сучасного пам'яткоохоронного законодавства України. Це стосується питання державного обліку пам'яток археології. Далека від досконалості також затверджена постановою КМ України «Методика грошової оцінки пам'яток». Крім того, в статті Н. І. Мінаєвої розглядається декілька актуальних тем, які безпосередньо пов'язані з проблемами охорони пам'яток археології в Одеській області, одна з яких – проведення охоронних розкопок [44]. Безумовно, справедливою є теза авторки, що археологічне дослідження пам'ятки спричиняє її практичне знищення. Проте,

враховуючи сучасні темпи незаконних розкопок об'єктів археологічної спадщини – виключно з метою їх пограбування, не проводячи такі дослідження, наука може назавжди позбутися відомостей про ті чи інші археологічні об'єкти. Таким чином, цілком недоцільно сьогодні відмовлятися від такої форми захисту пам'ятки, як охоронні розкопки. Одночасно, справедливим є твердження авторки, що першочерговими заходами з охорони пам'ятки має бути розробка та затвердження її охоронної зони та режиму. Дискусійною можна назвати висловлену авторкою дослідження думку про те, що наукові організації (маючи на увазі ІА НАН України) виявляють, вивчають і науково описують пам'ятку, а органи охорони культурної спадщини оформляють документацію для постановки її на державний облік [44, с. 156].

Предметом дослідження в контексті вивчення пам'яток археології стає теоретична база в цьому питанні, зокрема, періодизація та класифікація археологічних об'єктів. Ці питання розглянуті в низці узагальнюючих праць Олени Миколаївни Титової. Зокрема, сформульовані основні етапи вивчення пам'яток археології (в тому числі й Одеських) [70]. У спільній праці Г. Ю. Івакіна та О. М. Титової розроблені основні критерії класифікації пам'яток археології. Автори запропонували ідею щодо комплексного підходу до охорони археологічних об'єктів, провідну роль у даному випадку відіграватиме історичний ландшафт, пов'язаний із пам'яткою. У роботі дискутується питання щодо визначення цінності археологічних об'єктів [34, с. 165]. Висловлені в дослідженні тези повністю відповідають реаліям охорони пам'яток археології в Одеській області – відтак, дані на-

працювання можуть активно використовуватися при розробці заходів щодо покращення охорони об'єктів культурної спадщини на Одещині.

Наукова студія О. М. Титової «Деякі принципи охорони археологічної спадщини» (2006 р.) присвячена загальним теоретичним положенням охорони археологічної спадщини. Авторкою звернена увага на специфіку державного обліку пам'яток археології, особливості господарського використання територій таких пам'яток і їх охоронних зон; сформульовані принципи проведення сучасних археологічних досліджень, заснованих на ідеї мінімального руйнування пам'ятки у процесі розкопок. Спірною вбачається пропозиція авторки про передачу деяких типів археологічних пам'яток у короткострокову оренду для сільсько-господарського користування (під городи, випас худоби тощо) [69]. Це питання вимагає тривалого юридичного оформлення, ухвалення нових підзаконних актів. Окрім того, ведення господарської діяльності на території пам'ятки археології може стати негативним прецедентом.

Одним із найбільш гострих питань, пов'язаних із охороною пам'яток, є загрозливий стан археологічних об'єктів. Тема масштабного руйнування пам'яток археології внаслідок грабіжницьких розкопок, незаконне господарське використання території пам'яток археології, дія природних чинників і можливі варіанти виходу з таких ситуацій піднімалися в багатьох роботах. З-поміж інших можна виокремити публікацію Миколи Петровича Оленковського, в якій визначені основні причини руйнування пам'яток археології, – антропогенний і природний чинник; автор також звертає увагу на брак професійних кадрів серед археологів [46].

Окремою проблемою збереження археологічної спадщини є діяльність в Україні приватних колекціонерів антикваріату, зокрема, рухомих предметів, що походять з археологічних пам'яток. Цьому питанню присвячена стаття Якова Петровича Гершковича. Безсумнівно, грабіжники є лише нижньою ланкою ланцюгу перекупників, на іншому кінці якого стоїть постать колекціонера. Автор статті піднімає принципово нове питання у сфері охорони пам'яток – про роль колекціонерів у пограбуванні пам'яток археології та шляху боротьби з цією проблемою [17]. Слід зазначити, що питання про яке-небудь обмеження колекціонування предметів археології жодного разу не піднімалося на законодавчому рівні, що, мабуть, свідчить про нешвидке вирішення цієї проблеми. Водночас, пограбування пам'яток археології, у тому числі й на території Одеської області, з початку 90-х років ХХ століття набули промислового розмаху, відтак, ця проблема є вкрай актуальною для нашого регіону. Дослідження Я. П. Гершковича не є вичерпним, проблема пограбування пам'яток археології розкривається не повністю. Водночас, його аналіз дозволяє визначити методіку грабіжницьких розкопок пам'яток археології та хронологію інтенсивності їх пограбування, пріоритети зловмисників у виборі археологічного матеріалу тощо. На підставі наведених автором фактів можна об'єктивно уявити процес грабіжницьких розкопок на території Одеської області. Студія Я. П. Гершковича в основному пов'язана з публікацією археологічних матеріалів, інформація про пограбування надається лише в узагальненому вигляді, автором не ставиться завдання проаналізу-

вати специфіку грабіжницьких розкопок. У цьому зв'язку необхідний подальший аналіз цього процесу та продовження наукової розробки цієї теми.

Проблеми консервації та музеєфікації пам'яток археології як важливі компоненти їх ефективної охорони розглядалися під час роботи в 2005 і в 2007 роках міжнародного колоквиуму «Античне місто: Проблеми збереження архітектурно-археологічних комплексів» [33].

Останнім часом у науковій літературі все більше уваги приділяється проблемам консервації та музеєфікації пам'яток. Причому підкреслюється необхідність створення музеїв просто неба – скансенів, експериментальних музеїв, так званих археодромів. Принципи організації археопарків розглянуті в монографії Дмитра Володимировича Кепіна «Музеєфікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: На прикладах пам'яток первісної культури» (2005 р.) [36]. Ці теоретичні розробки можуть стати підґрунтям щодо створення нових музейних форм на Одещині.

Теоретичні та практичні питання охорони містобудівної та архітектурної спадщини України стали предметом дослідження Віктора Васильовича Вечерського. В його ґрунтовній монографії «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України» (2002 р.) вивчені причини руйнування історичних пам'яток, хронологічна динаміка загибелі об'єктів національної культурної спадщини. Серед інших також згадані знищені пам'ятки на території Одеської області [9, с. 478, 482–483]. Дискусійним залишається питання відтворення втрачених пам'яток. Із одного боку, мова йде про відновлення історичної справедливості та

національно-культурне відродження, але з іншого – нові об'єкти не матимуть з оригіналом нічого спільного, крім зовнішньої схожості. Відтак, доречним є зауваження автора, що відтворення – це унікальний акт, і воно може здійснюватися тільки у виняткових випадках за наявності достатньої документації [9, с. 35]. Виходячи з цього вбачається достатньо проблематичним відтворення втрачених пам'яток, у тому числі й в Одесі.

Подальші дослідження В. В. Вечерського лягли в основу його змістовної монографії «Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць» (2003 р.). У ній окрема увага приділена вивченню історико-містобудівних пам'яток Одеської області, методиці їх охорони з урахуванням сучасних вимог законодавства та містобудівної ситуації, що склалася. Зокрема, розглядається проблема складання історико-архітектурних опорних планів для населених пунктів Південної України [10, с. 20]. Розроблене охоронне зонування та виявлення нових об'єктів культурної спадщини зіграло позитивну роль у справі охорони Одеських пам'яток. Проте, деякі тези дослідження В. В. Вечерського вже на момент виходу з друку не відповідали юридичним нормам, а з розробкою в Україні нового законодавства у сфері охорони пам'яток (після 2000 р.) за багатьма позиціями взагалі стали їм суперечити.

Питання організації охорони історичних міст України, розробки та визначення історичних ареалів населених місць, охоронного зонування розглядалися в роботах Євгена Євгеновича Водзинського – одного із авторів сучасного під-



ходу до організації охорони культурної спадщини, заснованого на виділенні історичних ареалів зі спеціальним режимом використання і середовищним підходом до визначення зон охорони. Ці принципи знайшли віддзеркалення, передусім, в розроблених за безпосередньої участі вченого (спільно із колективом науковців) Історико-архітектурному опорному плані проекту зон охорони визначення меж історичних ареалів м. Одеси, Проектах визначення меж та режимів використання історичних ареалів м. Білгород-Дністровського, м. Ізмаїл Одеської області. В цілому, можна позитивно оцінити розробку цих документів, які після затвердження стали базовими для всіх пам'яткоохоронних заходів на території Одещини.

Комплексний підхід до організації охорони об'єктів культурної спадщини надалі був сформульований Є. Є. Водзинським як охорона історичних міст – міст із культурною спадщиною, яка відіграє в них містоформуючу роль [13, с. 248]. На основі аналізу об'єктів культурної спадщини були визначені такі населені пункти. Надалі цей перелік був затверджений постановою КМ України, і до нього, серед інших, увійшли 12 міст і селищ Одещини.

Проблема розробки та визначення режиму використання історичних ареалів знайшла віддзеркалення в дослідженнях Леоніда Володимировича Прибегги. Зокрема, ним відмічена важливість ландшафтно-складової ареалу, а також його планувальної структури. Вченим піднімається актуальна тема можливості нового будівництва в межах історичного ареалу. Л. В. Прибегою запропоновано ввести категорії ареалів, залежно від яких і

визначатиметься характер змін усередині нього [55]. Ця теза важлива для здійснення практичної пам'яткоохоронної роботи в тих населених пунктах Одещини, де вже розроблені й затверджені історичні ареали (Одеса, Білгород-Дністровський, Ізмаїл). Для кращого розуміння специфіки предмету історичного ареалу необхідно звернутися до такої дефініції, як історичне середовище об'єктів культурної спадщини. Їстотними доповненнями в даному випадку є облік хронологічного чинника й автентичності об'єкту. На цьому моменті і загострює увагу Л. В. Прибега в одній зі своїх студій [57]. Також відзначимо внесок цього дослідника у справу вивчення та розвитку реставрації пам'яток України. Основні принципи та методи відновлення пам'яток, форми охорони, методика реставрації викладені в його монографічному дослідженні «Кам'яне зодчество України: Охорона та реставрація» (1993 р.) [56].

Проблеми, пов'язані з охороною пам'яток містобудування, їх класифікацією, методологією та методикою дослідження, розглянуті в роботах Богдана Віталійовича Колоска [37; 38].

Дефініція «пам'ятка містобудування» детально розглянута в публікації Володимира Івановича Тимофієнка. Зокрема, показана еволюція цього поняття, основні принципи визначення таких пам'яток, виділені компоненти пам'яток цього типу й запропонована їх класифікація [68]. Враховуючи відносну новизну виділення даних пам'яток в окремий вид об'єктів культурної спадщини, актуальним є питання подальшої теоретичної розробки поняття «пам'ятка містобудування». Зазначимо, що зараз на території Одеської

області на державному обліку не перебуває жоден об'єкт із таким формулюванням.

Важливим напрямом у пам'яткоохоронній діяльності є виявлення та взяття на державний облік об'єктів культурної спадщини. Зараз існує цілий комплекс проблем, пов'язаних із виявленням нових об'єктів культурної спадщини, проведенням інвентаризації та паспортизації вже взятих на облік пам'яток, переоформленням їх облікової документації відповідно до сучасних вимог; складання «Державного Реєстру нерухомих пам'яток України». Згадані аспекти розглядаються у дослідженні Миколи Мефодійовича Дьоміна. Вчений запропонував ретельно переглянути існуючі списки та реєстри пам'яток із метою виключення з них малоцінних або надто спотворених об'єктів, а також тих, що були поставлені на облік без відповідного наукового обґрунтування, а іноді – і з кон'юктурних міркувань. Справедливо наголошується першочерговість робіт із обліку об'єктів культурної спадщини. Враховуючи дефіцит коштів для проведення широкомасштабних реставраційних робіт або археологічних досліджень, можливо якраз розробку облікової документації слід визнати пріоритетним напрямом і акумулювати відповідні засоби. Також актуальною є думка про слабку участь у процесі паспортизації пам'яток громадських організацій [26, с. 68–69]. Проведений дослідником загальний аналіз ситуації у сфері складання облікової документації є характерним і для регіонів, зокрема, для Одещини. Висловлені М. М. Дьоміним пропозиції слід урахувувати під час складання регіональних списків пам'яток, узяття на облік щойно

виявлених об'єктів культурної спадщини, а також під час внесення пам'яток до «Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

Конкретним питанням складання облікової документації присвячена праця Ольги Анатоліївни Пламеницької. Акцентується увага на такому важливому аспекті паспортизації пам'яток, як визначення цінності об'єкту на основі певних критеріїв. Головною проблемою в даному випадку є високий рівень суб'єктивності, багато залежить від ерудованості експерта. Відтак, дослідницею запропоновані нові форми облікових документів пам'яток і «Державного реєстру нерухомих пам'яток України». В основу розробки О. А. Пламеницької покладено оцінювання пам'ятки за балами [54, с. 319–320]. Незважаючи на прогресивність цієї розробки, відзначимо, що запропонована процедура вимагає повної інвентаризації пам'яток і складання щодо кожного об'єкту культурної спадщини нового паспорту. Враховуючи об'єм фінансування пам'яткоохоронної галузі, а також темпи виконання вже затверджених програм із паспортизації пам'яток, можна сміливо твердити, що розробки О. А. Пламеницької залишаться лише теоретичним викладом, без шансу на практичне застосування.

Разом із паспортизацією та створенням «Державного реєстру нерухомих пам'яток України» впродовж багатьох років йде робота над складанням багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України». Проблеми підготовки цього видання проаналізовані в циклі статей В. О. Горбика, серед яких виділимо найбільш розгорнуті дослідження [18, 143]. В цих студіях проаналізовані ос-

новні напрями складання «Зводу», виявлені основні чинники, які негативно впливали на темпи роботи над цим виданням. Один з них – недостатнє державне фінансування, не дивлячись на наявність низки нормативних актів. У цілому, вчений достатньо повно висвітлює ситуацію щодо складання «Зводу», визначає мету і завдання цього видання, у тому числі і для роботи в регіонах, зокрема, в Одеській області.

Окремі розробки були присвячені специфіці державного регулювання охорони культурної спадщини в Україні. Наприклад, у дослідженні Миколи Максимовича Кучерука сформульовані основні проблеми охорони культурної спадщини в державі, запропоновані пріоритетні напрями діяльності щодо поліпшення ситуації в даній сфері [39]. Водночас, у статті відсутня інформація про взаємодію державних і недержавних організацій у справі охорони пам'яток.

В монографії С. З. Заремби «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури» (1998 р.) розглянута, щоправда, досить вузько, діяльність Одеської обласної організації [32].

Серед місцевих дослідників часів незалежності слід виділити роботи Надії Федорівни Щербини, в яких розглядаються питання, пов'язані з пам'яткоохоронними осередками та збереженням культурної спадщини через призму розвитку історичного краєзнавства на Одещині в радянський період [85–93].

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що в історіографії досі відсутня спеціальна узагальнююча праця, присвячена розбудові системи державних і громадських організацій з

охорони пам'яток історії та культури як на території Одеської області, так і в Україні в цілому, яка б охоплювала другу половину ХХ – початок ХХІ ст. Загальні міркування й окремі спостереження в такій постановці проблеми містяться у деяких наукових працях, які не вичерпують всієї повноти і складності проблематики. В цілому позитивно оцінюючи згадувані вище напрацювання радянського та сучасного періодів щодо історії розвитку системи державних і громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури, водночас не можна не відзначити характерної для них заідеологізованості та фрагментарності у висвітленні проблеми. Йдеться насамперед про замовчування тогочасних гострих проблем у дослідженні регіональної історії та надмірну ідеалізацію тодішньої пам'яткоохоронної роботи, представлення її виключно у якості провідника партійних агітаційно-пропагандистських доктрин. Інші недоліки обумовлені тим, що документи щодо розбудови системи державних та громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури містять деякі положення, які не підтвердилися на практиці. Становище у суспільстві періоду 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. і в науці зокрема (наявність застійних явищ, обмеженість доступу дослідників до документальних матеріалів в архівах, відсутність повних статистичних даних, крайня тенденційність редакторів, які перешкоджали прояву творчої самостійності автора тощо) не дозволяло здійснити радянським вченим-історикам всебічний і глибокий аналіз багатьох складних явищ і процесів. Сьогодні, в умовах наукової відкритості і демократизації

українського суспільства, велика і різноманітна кількість наявних джерел і літератури дає можливість, при їх комплексному використанні, реконструювати та дослідити ключові аспекти охорони культурної спадщини.

#### Питання для самоконтролю

1. Які два основні періоди виділяють в історії системи охорони пам'яток?
2. Охарактеризуйте доробок радянських істориків в історії системи охорони пам'яток.
3. Виділіть вчених, праці яких вплинули на розвиток пам'яткоохоронної справи України.
4. Назвіть вчених, праці яких вплинули на розвиток пам'яткоохоронної справи Одеської області.
5. Визначте зміни, що відбулися в історії системи охорони пам'яток за часів незалежності України.

#### Довідкова література до теми

1. Агбунов М. А. П. О. Карышковский и изучение древней истории и географии Причерноморья / М. А. Агбунов // Древнее Причерноморье : Чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского: Тез. док. конф. ; [редкол. Гудкова А. и др.] ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова (Одесса, 12–14 марта 1989 г.) – Одесса, 1989. – С. 3–4.
2. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури / ІІУ НАН України: в 2-х чч. – К., 1999. – Ч. 1. – 303 с. ; Ч. 2. – 255 с.
3. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / Віктор Іванович Акуленко. – К. : Вища школа, 1991. – 274 с.
4. Археологические памятники Одесской области / [А. В. Гудкова, С. Б. Охотников, Л. В. Субботин та ін.]. – Одесса, 1991. – 286 с.
5. Археологічні пам'ятки Тілігуло-Дністровського межріччя / [О. М. Дзиговський, Т. Л. Самойлова, С. П. Смоляннова та ін.]. – Одеса : Астропрінт, 2003. – 220 с.

6. Бачинський А. Д. У пошуках слідів історії / А. Д. Бачинський // Пам'ятки України. – 1981. – № 1. – С. 36–37.
7. Бачинський А. Д. Щоб заговорили пам'ятки / А. Д. Бачинський, Ф. О. Самойлов // Пам'ятки України. – 1985. – № 2. – С. 41–42.
8. Ващенко В. П. О предмете исторического краеведения / В. П. Ващенко, Т. Н. Попова // Тезисы Второй обл. историко-краеведческой науч.-практ. конф., посвященной 200-летию основания Одессы и 25-летию создания Украинского общества охраны памятников истории и культуры / Одесский ист.-краевед. музей. – Одесса, 1990. – С. 36–38.
9. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / Віктор Васильович Вечерський ; НДІТІАМ. – К., 2002. – 592 с.
10. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України : теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / Віктор Васильович Вечерський ; НДІТІАМ. – К., 2003. – 560 с.
11. Вечерський В. В. Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України / В. В. Вечерський // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Акад. мистецтв України. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 47–64.
12. Видные ученые Одессы. – Одесса, 2003. – Вип. 1. – 145 с.
13. Водзинський Є. Є. Історичні міста України: дослідження та охорона спадщини / Є. Є. Водзинський // Архітектурна спадщина України / Держбуд. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 241–254.
14. Войналович В. А. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60–80-х роках / В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: у 6-ти чч. / Ін-т історії АН УССР. – К., 1989. – Ч. 4 – С. 4–99.
15. Воспитание историей: Тезисы Первой областной историко-краеведческой науч.-практ. конф., посвященной 200-летию г. Одессы (27–28 июня 1989 г.) / Одесский краеведческий музей. – Одесса, 1989. – 176 с.



16. Гальперина Н. Павших памяти священной // Знамя коммунизма. – 1975. – 13 мая.
17. Гершкович Я. П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні / Я. П. Гершкович // Археологія. – 2005. – № 3. – С. 91–97.
18. Горбик В. О. Підготовка «Зводу пам'яток історії і культури» / В. О. Горбик // Завдання історичного краєзнавства у дослідженнях та популяризації пам'яток історії і культури : тематичний зб. наук. праць / Ін-т історії УРСР. – К., 1991. – С. 83–93.
19. Горбик В. О. Проблеми і завдання «Зводу» / В. О. Горбик // Історія України : маловідомі імена, події, факти / Ін-т історії України НАН України. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 48–53.
20. Горбик В. О. Про підготовку багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» / В. О. Горбик // Вісник УТОПІК. – 2002. – № 1 / 2. – С. 10–19.
21. Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // ВІЖ. – 2003. – № 3. – С. 143–151.
22. Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // ВІЖ. – 2004. – № 2. – С. 133–144.
23. Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини / В. О. Горбик // Пам'яткознавчі студії в Україні : теорія і практика / ІІУ НАН України ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – С. 93–112.
24. Данилюк Ю. З. Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини в 60–80-х роках / Ю. З. Данилюк // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР : у 6-ти чч. / Ін-т історії АН УРСР. – К., 1989. – Ч. 4 – С. 100–153.
25. Данилюк Ю. З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х – 80-е годы) / Ю. З. Данилюк : автореф. дис. ...канд. ист. наук / Юрий Зиновьевич Данилюк; Харьковський гос. ун-т ім. А. Горького. – Харьков, 1991. – 17 с.
26. Дьомін М. М. Першочергові заходи для виявлення та охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини / М. М. Дьомін // Вісник УТОПІК. – 2003. – № 1. – С. 65–70.

27. Дьомін О. Б. Проблеми вивчення пам'яток історії та культури у «Зводі історії і культури України по Одеській області» / О. Б. Дьомін // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства / ІІУ НАН України. – Луцьк, 1993. – С. 185–186.
28. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Сергій Захарович Заремба – К. : Аратта, 2002. – 204 с.
29. Заремба С. З. Пам'яткознавство як наукова дисципліна / С. З. Заремба // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України ; УТОПІК. – 2002. – Вип. 4. – С. 3–16.
30. Заремба С. З. Пам'яткознавство України: історія і сучасність / С. З. Заремба // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України ; УТОПІК. – 1992. – Вип. 1. – С. 5–24.
31. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство : історія, теорія, сучасність / Сергій Захарович Заремба. – К. : Логос, 1995. – 448 с.
32. Заремба С. З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури : історичний нарис / Сергій Захарович Заремба. – К. : Логос, 1998. – 244 с.
33. Зінько В. М. Міжнародний колоквиум «Античне місто: проблеми збереження архітектурно-археологічних комплексів» / В. М. Зінько // Археологія. – 2006. – № 1. – С. 103–107.
34. Івакін Г. Ю. Критерії класифікації та поцінування пам'яток археології / Г. Ю. Івакін, О. М. Титова // Пам'яткознавчі студії в Україні : теорія і практика / ІІУ НАН України ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – С. 141–176.
35. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Відп. ред. В. О. Горбик. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 1998. – 399 с.
36. Кепін Д. В. Музеефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури / Дмитро Володимирович Кепін ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2005. – 176 с.
37. Колосок Б. В. Ідентифікація пам'яток архітектури і містобудування / Б. В. Колосок // Пам'ятки історії та культури України : дослідження та збереження. – К., 2005. – С. 185–210.

38. Колосок Б. В. Пам'ятки містобудування та їх охорона / Б. В. Колосок // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України ; УТОПІК. – 2001. – Вип. 3. – С. 49–72.
39. Кучерук М. М. Державна політика у сфері охорони культурної спадщини в Україні / М. М. Кучерук // Охорона та використання культурної спадщини України : проблеми і перспективи : сб. науч. тр. по мат-лам Межд. науч.-практич. конф.: Нац. заповідник «Херсонес Таврический», 3–5 июня 2004 г. / Республіканський комітет з охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим. – Сімферополь, 2004. – С. 14–19.
40. Малюкевич А. Е. К вопросу о развитии археологического краеведения в Одесской области / А. Е. Малюкевич // Воспитание историей : Тез. Первой обл. ист.-краевед. науч.-практ. конф., посв. 200-летию г. Одессы (Одесса, 1–2 сентября, 1989 г.) / Одесский ист.-краевед. музей. – Одесса, 1989. – С. 97–98.
41. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Руслана Вікторівна Маньковська. – К. : Рідний край, 1999. – 235 с.
42. Маньковська Р. В. Музеезнавство в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941 р.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук / Руслана Вікторівна Маньковська; ІІУ НАН України. – К., 1999. – 21 с.
43. Маньковська Р. В. Краєзнавчі музеї в Україні : історія і сучасність / Р. В. Маньковська // Краєзнавство. – 2000. – № 1 / 2. – С. 153–159.
44. Мінаєва Н. І. Правові аспекти проблеми збереження археологічної спадщини / Н. І. Мінаєва // Археологія. – 2004. – № 2. – С. 154–158.
45. Ніхто не забутий // Чорноморська комуна. – 1975. – 6 червня.
46. Оленковський М. П. Чи спроможна Україна зберегти на своїй території всесвітню археологічну спадщину / М. П. Оленковський // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 132–134.
47. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. метод. матеріалів / Ін-т історії АН УРСР ; Миколаївський пед. ін-т ім. В. Г. Белінського : у 6-ти чч. – К., 1989. – Ч. 3. – 174 с.; Ч. 4. – 153 с.
48. Пам'ятки історії та культури України : каталог-довідник. Зошит І: Пам'ятки історії та культури

- України : Дослідження та збереження / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна та ін. ; ІІУ НАН України ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2005. – 240 с., іл.
49. Пам'яткознавчі студії в Україні : теорія і практика / Відп. ред. В. О. Горбик; ІІУ НАН України ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – 336 с.
50. Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я : 3б. ст. – Одеса: Гермес, 2000. – 148 с.
51. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : [гол. укл. В. В. Вечерский]. – К. : Будівельник, 1985. – Т. 3. – 564 с.
52. Памятники истории и культуры УССР: Каталог-справочник / [за ред. П. Т. Тронько]. – К. : Наукова думка, 1987. – 536 с.
53. Пам'ятники вічної слави // Чорноморська комуна. – 1966. – 16 лютого.
54. Пламеницька О. А. Ціннісна категоризація архітектурної спадщини у Державному реєстрі пам'яток містобудування і архітектури України / О. А. Пламеницька // Теорія та історія архітектури і містобудування / Держбуд ; НДІТІАМ. – К., 2005. – Вип. 6. – С. 313–328.
55. Прибега Л. В. Історичні ареали населених місць : методологічний аспект / Л. В. Прибега // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України ; УТОПІК. – 2006. – Вип. 10. – С. 254–262.
56. Прибега Л. В. Кам'яне зодчество України: охорона та реставрація / Л. В. Прибега. – К. : Будівельник, 1993. – 71 с.
57. Прибега Л. В. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини (методологічний аспект) / Л. В. Прибега // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України; УТОПІК. – 2004. – Вип. 6. – С. 3–15.
58. Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. и сообщ. науч.-практ. ист.-краевед. конф. – Белгород-Днестровский, 1990. – Ч. 2 : Археология. – 126 с.
59. Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. и сообщ. науч.-практ. ист.-краевед. конф. – Белгород-Днестровский, 1990. – Ч. 1: История. – 136 с.
60. Пустовойтенко Н. В. Історія – поруч: Народні музеї Одеської області / Н. В. Пустовойтенко // Культура і життя. – 1969. – 7 серп. – С. 2.

61. Раковский М. Е. Историческое краеведение в региональном измерении / М. Е. Раковский // Историческая память. – 1999. – № 1. – С. 7–15.
62. Сапожников И. В. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. / И. В. Сапожников // Воспитание историей : Тез. Первой областн. ист.-краевед. науч.-практ. конф., посв. 200-летию Одессы. – Одесса. – 1989. – С. 121–123.
63. Сапожников И. В. Авторская библиография: 1975–2006 / Игорь Викторович Сапожников / Издат. дом «Аудитория». – Одесса ; Ильичевск: ООО «Гратек», 2006. – 80 с.
64. Секерская Н. М. М. С. Синицин – первый председатель Одесского археологического общества / Н. М. Секерская // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей, 1839–1989 : тез. докл. юбилейной конф. (Одесса, 10–12 июля 1989 г.). – Одесса, 1989. – С. 43–45.
65. Станко В. Н. Одесское археологическое общество / В. Н. Станко // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей, 1839–1989 : тез. докл. юбилейной конф. – Одесса, 1989. – С. 5–8.
66. Станко В. Н. Анатолій Діомидович Бачинський : вчений і друг : до 70-річчя з дня народження / В. Н. Станко // Записки Історичного факультету / ОНУ ім. І. І. Мечнікова. – 2003. – Вип. 14. – С. 6–14.
67. Субботин Л. В. Археологическое краеведение в школе / Л. В. Субботин // Воспитание историей : Тез. Первой обл. ист.-краевед. науч.-практ. конф., посв. 200-летию г. Одессы (Одесса, 1–2 сентября, 1989 г.) / Одесский ист.-краевед. музей. – Одесса, 1989. – С. 98–99.
68. Тимофієнко В. І. Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини / В. І. Тимофієнко // Пам'яткознавчі студії в Україні : теорія і практика ; відп. ред. В. О. Горбик / ІІУ НАН України; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – С. 283–312.
69. Титова О. М. Деякі принципи охорони археологічної спадщини / О. М. Титова // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України; УТОПІК. – 2006. – Вип. 10. – С. 262–268.
70. Титова О. М. Періодизація та дослідження пам'яток археології / О. М. Титова // Пам'ятки історії та культури України: каталог-довідник. Зошит І:

- Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна та ін. ; ІІУ НАН України; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2005. – С. 120–149.
71. Тронько П. Т. Основні підсумки і далші завдання історико-краєзнавчих досліджень / П. Т. Тронько, Є. М. Скляренко // УІЖ. – 1979. – № 11. – С. 51–61.
72. Тронько П. Т. Актуальні питання історичного краєзнавства / П. Т. Тронько // УІЖ. – 1986. – № 7. – С. 16–32.
73. Тронько П. Т. Історико-культурні цінності і сучасність / Петро Тимофійович Тронько. – К. : Рідний край, 1988. – 187 с.
74. Тронько П. Т. Краєзнавство на Україні : Традиції і перспективи / П. Т. Тронько // Завдання історичного краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури. – К., 1991. – С. 12–20.
75. Тронько П. Т. Увічнена історія України / П. Т. Тронько, В. А. Войналович – К. : Наукова думка, 1992. – 276 с.
76. Тронько П. Т. Національна Академія наук України в організації та проведенні історико-краєзнавчої діяльності / П. Т. Тронько // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К. : Рідний край, 1997. – Вип. 2. – С. 1–10.
77. Тронько П. Т. Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку / П. Т. Тронько // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 82–93.
78. Український історик Сергій Заремба: документа та матеріали до біографії / упор., життєпис., бібліогр. Т. І. Ківшарь. – К. : Жнець, 2007. – 204 с.
79. Хіоні І. Участь Одеського облдержархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» / І. Хіоні // Архіви України. – 1975. – № 3. – С. 54–57.
80. Хіоні І. Одеський обласний державний архів / І. Хіоні // Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського держ. ун-ту / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса. – 1965. – С. 68–71.
81. Хмарський В. М. Анатолій Діомидович Бачинський: нарис наукової і громадської діяльності / В. М. Хмарський ; за ред. Л. В. Новикової. – Одеса: МП «Гермес», 1994. – Вип. 1. – 100 с.
82. Хмарський В. М. Анатолій Діомидович Бачинський : нарис наукової і громадської

- діяльності / В. М. Хмарський // Краеведческий вестник. – 1995. – № 2. – С. 3–5.
83. Хмарський В. М. Віктору Петровичу Ващенко – 70 / В. М. Хмарський // Записки Історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 6–13.
  84. Чтения памяти професора А. И. Доватура: тез. Всесоюзной науч.-практ. конф. (Рени, 2–4 ноября, 1989 г.) / ОГУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1989. – 126 с.
  85. Щербина Н. Ф. Історія написання «Історії міст і сіл Української РСР: Одеська область» як джерело вивчення історичного краєзнавства / Н. Ф. Щербина // Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Сучасний соціокультурний простір – 2004»: у 2-х чч. – К. : ТОВ ТК «Меганом». – 2004. – Ч. 1. – С. 135–137.
  86. Щербина Н. Ф. Діяльність Одеського археологічного товариства в розвитку історичного краєзнавства на Одещині / Н. Ф. Щербина // Матеріали Шостої Сумської наук. іст.-краєзн. конф. / Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми, 2005. – С. 258–261.
  87. Щербина Н. Ф. Науковий доробок краєзнавців як об'єкт вивчення історичного краєзнавства на Одещині у II половині 50-х – 80-ті рр. ХХ ст. / Н. Ф. Щербина // Науковий вісник / Одеський держ. економ. ун-т; Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Сер. : економіка, політологія, історія. – 2005. – № 6 (18). – С. 135–143.
  88. Щербина Н. Ф. Деякі аспекти розвитку археології в контексті історичного краєзнавства на Одещині / Н. Ф. Щербина // Науковий вісник / Одеський держ. економ. ун-т; Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Сер. : економіка, політологія, історія. – 2005. – № 6 (18). – С. 136–143.
  89. Щербина Н. Ф. Краєзнавство : стан і проблеми розвитку / Н. Ф. Щербина // Народний Рух України : місце в історії та політиці : Мат-ли VI Всеукр. наук. конф. (Одеса, 15–17 вересня 2005 р.). – Одеса : Астропрінт, 2005. – С. 155–159.
  90. Щербина Н. Ф. Музейна справа на Одещині в контексті історичного краєзнавства (кінець 40-х – 60-ті рр. ХХ ст.) / Н. Ф. Щербина // Мат-ли II Міжн. наук. семінару «Кайндлівські читання» (Чернівці, 28–29 травня 2005 р.). – Чернівці : Прут, 2005. – С. 131–134.

91. Щербина Н. Ф. Роль громадських музеїв у розвитку краєзнавчого руху на Одещині у повоєнну добу (кінець 40-х – 60-ті рр. XX ст.) / Н. Ф. Щербина // Сучасний соціокультурний простір – 2005 : мат-ли Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф. – К.: ТОВ ТК «Меганом». – 2005. – Ч. 4. – С. 22–24.
92. Щербина Н. Ф. Діяльність Одеської обласної організації УТОПІК із збереження історико-культурної спадщини (60–80-ті рр. XX ст.) / Н. Ф. Щербина // Науковий вісник / Одеський держ. економ. ун-т; Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Сер. : економіка, політологія, історія. – 2006. – № 5 (25). – С. 172–179.
93. Щербина Н. Ф. Діяльність Одеської обласної організації УТОПІК із збереження історико-культурної спадщини (60–80-ті рр. XX ст.) / Н. Ф. Щербина // Науковий вісник / Одеський держ. економ. ун-т; Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Сер. : економіка, політологія, історія. – 2006. – № 5 (25). – С. 172–179.



## Тема 2

Джерельна база  
охорони культурної спадщини

Дослідження історії охорони культурної спадщини обумовлюють звернення до широкої джерельної бази, яка включає не тільки надруковані документи та матеріали державних центрального, обласного та відомчих поточних архівів. Мають бути використані й опубліковані у електронних ресурсах мережі Інтернет матеріали місцевих органів влади та електронних періодичних видань. Вони розрізняються за походженням, інформативними можливостями, ступенем об'єктивності, місцем зберігання тощо. Саме наявність різноманітних джерел дозволяє комплексно підійти до аналізу історії формування системи охорони пам'яток в Одеській області.

Джерельна база репрезентована такими групами джерел:

- ✧ законодавчі акти, документи центральних і місцевих органів влади;
- ✧ діловодна документація;
- ✧ матеріали з діяльності громадських організацій і товариств;
- ✧ праці діячів охорони пам'яток історії та культури, які розглянуті нами не як історіографічне джерело, а як джерело з історії вивчення пам'яток;
- ✧ публікації періодичної преси вказаного періоду.

Першу групу – законодавчі акти та документи органів влади – складають нормативні та офіційні державні документи, що розкривають напрями розвитку системи органів охорони пам'яток

і визначають періоди активізації їх діяльності. Для розуміння процесу становлення пам'яткоохоронної справи важливими є постанови Ради Міністрів УРСР про заходи щодо поліпшення охорони пам'яток, про організацію добровільного Товариства охорони пам'яток тощо. Ці документи опубліковані окремо, як «Статут Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» [2] та в збірках «Культурне будівництво в Українській РСР» [35, 36]. Частина їх зберігається у державних, центральних та місцевих архівах. Зокрема, таким документом є розроблена в 1989 р. республіканська програма розвитку історичних досліджень та пропаганди історії України, де визначені основні напрямки поліпшення вивчення та пропаганди історії України [18]. Прийняті Закони СРСР (1976 р.) та УРСР (1978 р.) «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» регулювали відносини державних і громадських установ, вказували на всебічне забезпечення охорони пам'яток історії та культури [1, 2]. Завдячуючи затвердженню Постановою Ради Міністрів Української РСР № 3076 від 30 грудня 1948 р. «Положенню про охорону пам'яток культури на території Української РСР» були визначені правові засади діяльності державних органів охорони культурної спадщини України [25].

Документи періоду 1944–1960 рр. свідчать про рішення уряду правлячої партії щодо відбудови культурних закладів республіки взагалі, і Одещини зокрема, їх швидкого подальшого розвитку. Значну цінність для дослідження представляють постанови про відновлення пам'яткоохоронних закладів в місті Одеса, про організацію першого повоєнного музею «Оборона Одеси», про

спорудження пам'ятників тощо. Це, зокрема, зазначається в документах, опублікованих у збірнику документів «Культурне будівництво в Українській РСР» [35, 36, с. 44, 53].

Провідну роль серед джерел займають архівні документи, які репрезентують другу та третю групи джерел – діловодну документацію, матеріали з діяльності громадських організацій і товариств. Це документи з історії діяльності музеїв та громадських організацій. У процесі роботи автором використані справи різних фондів центральних, обласних державних та відомчих архівів. Більшість з цих документів походить з фондів Державного архіву Одеської області.

Відомості про основні етапи становлення музейної справи на теренах Одещини містять матеріали ф. 6712 «Музеї Одеси», за їх допомогою можна простежити механізм відкриття окремих музеїв, отримати загальну характеристику їх науково-дослідної роботи, яка в основному торкалась питань, пов'язаних з тими чи іншими пам'ятками. Окрему групу матеріалів фонду складають звіти про роботу музеїв та ін. [4, 15, 16, 17, 22, 26]. У фонді зберігаються плани, звіти і довідки про роботу музеїв, списки музеїв, пам'яток та експонатів, стенограми нарад музейних працівників. Листування музеїв з вищим керівництвом відображає ті серйозні труднощі, з якими зіткнулися музейні заклади Одещини наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. XX ст., коли на союзному рівні ставились питання скорочення музейної мережі, коштів на утримання культурно-освітніх закладів. Наявні у фонді цінні статистичні матеріали, звіти обласного управління культури – державних органів з охорони пам'яток, ок-

ремих музеїв – демонструють найрізноманітніші сторони їх діяльності: пошукову, науково-дослідну, експозиційну, фондову, масову роботу, подають відомості про кадри музейних працівників, зростання їх фахового рівня тощо. Призначені для службового користування, вони висвітлюють труднощі та недоліки, які супроводжували роботу музейних закладів, стояли суттєвою перешкодою на шляху їх нормального функціонування.

Окремими фондами зберігаються в ДАОО матеріали з діяльності ОІКМ та музею «Оборони Одеси». На основі матеріалів фонду «Одеський обласний краєзнавчий музей» (ф. 7377) можна зробити висновки щодо проведення співробітниками музею перевірки стану меморіальних дощок та пам'ятних місць, присвячених подіям періоду Жовтневої революції [12, 31]. Фонд «Державний музей „Оборона Одеси“» (ф. 7375) містить відомості про заснування та діяльність однойменного музею, спорудження нових пам'яток – монументів, присвячених подіям і подвигам Великої Вітчизняної війни [23, 29, 30]. Особливий інтерес становлять плани науково-дослідної роботи, що мала виразне пам'яткоохоронне спрямування, та звіти про їх виконання, тематико-експозиційні плани музейних закладів області та рецензії на них, довідки та доповідні записки про роботу державних і народних музеїв, програми наукових конференцій та семінарів з історії Одещини, звіти про археологічні та етнографічні експедиції, збірники документів і матеріалів з історії регіону.

Чимало документів про охорону і збереження історико-культурної спадщини містяться у фонді Р-7935 – «Одеська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток істо-

рії та культури». Фонд вміщує цілий ряд важливих документів і матеріалів, зокрема постанови Президії правління Товариства, річні звіти, а також інформацію про роботу обласної та районних організацій, інструктивно-методичні листи правління обласної організації, а також списки обраних членів правління Товариства тощо [5–11, 14, 27, 28]. Водночас, документальні масиви цієї авторитетної громадської організації мають чимало прогалин, пов'язаних з відсутністю стенограм пленумів УТОПІК, протоколів засідання президії Товариства, деяких організаційно-розпорядчих документів. Наявні ж протоколи і стенограми конференцій та пленумів правління, документи численних секцій, матеріали науково-практичних і науково-методичних конференцій дали змогу, з одного боку, з'ясувати важливу роль цього громадського осередку в розбудові системи охорони пам'яток, а з іншого – побачити непоодинокі прояви формалізму в його роботі, командно-адміністративних методів керівництва і неприхованого ідеологічного диктату з боку владних структур. Втім, слід зауважити, що документи містять і критичні зауваження на адресу місцевої влади, керівників промислових та сільськогосподарських підприємств, які часто нехтували своїми безпосередніми обов'язками щодо охорони історико-культурної спадщини.

Документи, що стосуються сфери охорони пам'яток історії і культури, містить фонд Міністерства культури УРСР. За постановою Президії Верховної Ради УРСР у 1953 р. було створено Управління музеїв і охорони пам'яток культури, яке з 1963 р. існувало вже як відділ. До фонду входить листування відділів культури – місцевих державних органів

охорони пам'яток з Управлінням музеїв і охорони пам'яток культури при Міністерстві культури, краєзнавчим та іншими музеями області [20].

Важливі матеріали з формування науково-методичних і організаційних засад процесу підготовки до видання «Історії міст і сіл Української РСР», діяльності обласних редакційних колегій, участі наукових установ, вищих навчальних закладів, архівів, бібліотек, музеїв у написанні, рецензуванні та редагуванні нарисів та довідок містяться в фонді Обласної редакційної колегії «Історії міст та сіл. УРСР» (ф. 7386). У фонді зберігаються документи багатьох справ про організацію роботи щодо написання тому «Одеська область», а саме рукописи нарисів з авторськими правками, рецензії і зауваження на нариси, методичні вказівки і поради членів Головної редакції [13, 19, 21, 24].

Крім того, змістовні матеріали містить архів ОАМ НАН України. Він містить матеріал, пов'язаний з діяльністю одеських археологів по виявленню та вивченню пам'яток археології. Це звіти та щоденники багатьох археологічних загонів та експедицій, які працювали на території області впродовж 50–70-х років ХХ ст. Документи відображають картину післявоєнного відновлення вивчення Одещини археологами (всього 32 справи). Особливістю систематизації цього архіву є загальна нумерація справ за інвентарними номерами.

Найбільш цінними є матеріали з поточного архіву Управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Він містить значний матеріал, пов'язаний з діяльністю у сфері охорони культурної спадщини на тери-

торії Одеської області. Це – листування з різними державними інституціями та органами місцевого самоуправління, протоколи засідань колегіальних органів, плани роботи і звіти про її виконання, діловодних записок, довідок, інформацій, інструктивних і методичних листів, які дозволили відтворити загальну картину діяльності органів виконавчої влади та державних установ з охорони пам'яток культурної спадщини як радянських часів, так і періоду незалежної України. Низка постанов, розпоряджень, наказів про взяття під охорону держави пам'яток археології, історії, містобудування та архітектури, монументального мистецтва, які охоплюють у часі досліджуваний радянський період, надає змогу дослідити роботу попередників цього державного органу. До речі, ці документи – як окремі, так і цілими справами – на жаль, відсутні у складі фондів Виконавчого комітету Одеської обласної Ради депутатів трудящих (ф. Р-2000 ДА00). Прикрою особливістю відомчого архіву Управління є повна відсутність систематизації його справ.

Об'єктом ретельного аналізу стали документи і матеріали фонду «Обласна редакційна колегія „Історії міст і сіл Української РСР“» [13, 19, 21, 24]. Передусім вони дозволили відчутти масштабність цього проекту, до реалізації якого, на громадських засадах, були залучені тисячі краєзнавців і шанувальників історії краю. Опрацювання протоколів засідань обласної редколегії, міських і районних комісій, повсюдно створених у населених пунктах груп сприяння, матеріалів нарад краєзнавчого активу спонукало до висновку про досить чітку і послідовну організацію цього процесу. Водночас листування з Головною ре-

дакційною колегією та редакцією «Української радянської енциклопедії», відгуки і рецензії на підготовлені нариси засвідчили серйозні труднощі, з якими мали справу краєзнавці: брак джерел, наукової літератури, фахового вишколу. Загалом зосереджені у фонді джерела підтверджують думку про те, що ця копітка робота стимулювала розвиток вивчення пам'яток регіону освітніми та науковими закладами Одещини і вивела його на якісно новий рівень.

Цей джерельний комплекс доповнюють документи та матеріали, що зберігаються у поточному архіві Управління охорони об'єктів культурної спадщини облдержадміністрації. Оперативно-розпорядча і діловодна документація, службове листування дали змогу зрозуміти загальний соціокультурний контекст, у якому тривав розвиток організацій з охорони пам'яток історії та культури на Одещині, з'ясувати чинники еволюції форм і методів державного і політичного керівництва розбудовою їх системи, скласти уявлення про механізм взаємин між директивними органами і громадськими організаціями у цій царині на рівні країни в цілому і окремого регіону.

У структурі джерельної бази присутні архівні документи і матеріали з центрального, обласного і двох відомчих архівів. Усього опановано матеріали 9 фондів чотирьох архівів Одеси та Києва (близько 100 справ), значна частина з яких вперше введена до наукового обігу.

Складовою частиною джерельної бази є матеріали періодичної преси. Було вивчено і проаналізовано матеріали обласних газет «Знамя коммунизма» (1952–1991), «Вечерняя Одесса» (1961–1991), «Чорноморська комуна» (1967–1991), районних га-



зет «Котовські вісті» (1962–1980), «Комунар» (1944–1962), «Радянський Ізмаїл» (1965–1990) тощо. Це дозволило виявити і опрацювати значний масив відомостей на історико-краєзнавчу тематику, який не вдавалося знайти в інших джерелах й істотно урізноманітнює і збагатило джерельну базу. Використані матеріали місцевої преси, у свою чергу, поділяються за своєю формою та змістом. Передусім це інформаційні повідомлення про поточні події і відкриття нових пам'яток, проведення наукових конференцій та семінарів. До другої групи публікацій належать статті про діяльність окремих пам'яткоохоронних осередків – музеїв, архівів, бібліотек, громадських організацій. У третю групу доцільно виокремити власне публікації пам'яткоохоронців з історії Одещини, окремих населених пунктів, а також статті про пам'ятки історії та культури регіону.

Необхідно зауважити, що матеріали, оприлюднені у місцевій пресі протягом 40–80-х рр. ХХ ст., відображають тогочасну дійсність з позицій панівної ідеології, а історичне минуле краю – у цілковитій відповідності з догмами радянської історіографії, які, щоправда, варіювалися в часі залежно від політичної кон'юнктури. Перші публікації на цю тему з'явилися в періодиці вже у другій половині 50–60-х рр. ХХ ст. із пошвавленням досліджень пам'яток регіону. Періодична преса являє собою специфічну групу джерел, які містять чимало фактичного матеріалу. Наслідки досліджень пам'яток історії та культури, які проводилися в цей час, могли знайти своє відображення лише в газетах. Тому вивчення матеріалів, що з'являлись на сторінках тодішньої преси, дозволяє просте-

жити їх основні напрямки, а саме археологічний, етнографічний, музеєзнавчий та пам'яткознавчий.

До поглибленого вивчення окремих етапів розбудови системи охорони пам'яток на Одещині, як і в Україні в цілому, дослідники звернулися лише у 80-х рр., коли краєзнавство було поновлено у правах як важлива складова вітчизняної науки. Загалом, тоді дослідники тільки окреслили контури проблеми, висвітлили діяльність деяких пам'яткоохоронних осередків регіону і окремих аматорів місцевої старовини. Багатьом публікаціям бракує критичного підходу, аналізу наведених фактів, інколи навіть формальних ознак наукової праці, посилань на використані джерела. Чимало статей та заміток мають суто методичний або інформаційний характер. Поза увагою більшості авторів залишилися архівні документи і матеріали місцевої преси. До того ж дослідження, оприлюдненні до початку 90-х рр. ХХ ст., часто хибують на ідеологічну заангажованість, мають міцне кліше, упереджений добір фактів, ігнорування проблем і труднощів у краєзнавчій роботі.

Важливим джерелом є науковий доробок пам'яткознавців Одещини другої половини ХХ ст., який можна розглядати як джерело з історії вивчення пам'яток, а не як історіографічне джерело. Його репрезентують індивідуальні та колективні монографії, чисельні путівники, популярна література, де відображені пам'ятки Одещини, бібліографічні покажчики краєзнавчої літератури, статті й замітки у наукових, громадсько-політичних і літературних часописах. Чільне місце з-поміж цього розмаїття публікацій посідають видання «Історії міст і сіл Української РСР», здійснені 1969 та 1978 рр. [33, 34]. Вони у концентрованому

вигляді втілюють у собі окремі етапи та особливості розвитку системи охорони пам'яток відповідно 60-х, 70-х рр., але 80-ті рр. ХХ ст. вже не були так плідотно репрезентовані.

На особливу увагу і комплексний аналіз заслуговують збірники матеріалів або тез доповідей обласних і республіканських наукових конференцій, що розглядали питання, пов'язані з охороною пам'яток регіону, проведення яких було започатковано у 80-х рр. ХХ ст. [32, 37, 38]. Вони свідчать про інтенсивне зростання чисельності місцевих дослідників, розширення кола проблем, які вивчались, дозволяють з'ясувати загальний науковий, фаховий рівень справи вивчення та збереження пам'яток в регіоні.

Отже, джерельна база складається з декількох документальних комплексів, до яких входять практично усі наявні різновиди писемних джерел періоду 1944–1991 рр. З огляду на специфіку радянської доби, документи 1944–1991 рр. потребують надзвичайно уважного критичного підходу. Це стосується не тільки наведених у документах і газетних публікаціях відомостей про кількісні показники у сфері охорони пам'яток. Йдеться про відтворення історичних реалій, прихованих під ідеологічними штампами. Потенційна джерельна база з історії розбудови системи організацій з охорони пам'яток дає підстави робити вірогідні висновки та узагальнення.

#### Питання для самоконтролю

1. Які групи джерел репрезентують джерельну базу історії вивчення охорони культурної спадщини?
2. Назвіть приклади кожної з груп джерел з історії охорони культурної спадщини.

3. Надайте характеристику друкованих джерел з історії охорони культурної спадщини.
4. Дайте узагальнену характеристику архівних джерел з історії охорони культурної спадщини.
5. Висвітлить історію створення «Історії міст і сіл Української РСР».
6. Охарактеризуйте науковий доробок пам'яткознавців Одещини як джерела з історії охорони культурної спадщини.

Довідкова література до теми

1. Закон УССР «Об охране и использовании памятников истории и культуры». – К., 1980. – 23 с.
2. Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийнятий на Восьмій сесії Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання 13 листопада 1978 р. – К., 1980. – 22 с.
3. Статут Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: Проект. – К. : Реклама. – 1966. – 23 с.
4. Деякі методичні поради щодо збору матеріалів для народних музеїв. – ДА00, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Матеріали про роботу музеїв (інформації, довідки, доповідні записки, стислі звіти про роботу), арк. 66–71. – 1970 р.
5. Довідка про роботу науково-методичних секцій при правлінні Одеської обласної організації УТОПІК за 1968 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 21 : Довідка про роботу науково-методичних секцій при правлінні Одеської обласної організації, арк. 1–7. – 1969 р.
6. Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства з охорони пам'яток історії та культури за 1972 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 81 : Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства з охорони пам'яток історії та культури за 1972 р., арк. 1–93. – 1973 р.
7. Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства за 1967 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 5 : Довідка про роботу Одеської обласної організації, про стан античних міст та поселень на території Одеської області та

- пропозицій про необхідні заходи щодо їх збереження, утримання та ін., арк. 49. – 1968 р.
8. Довідка про роботу Одеської обласної організації УТОПІК щодо пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури за 1965 р. та за 1967 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 6 : Довідка про роботу Одеської обласної організації УТОПІК щодо пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури за 1965 р. та за 1967 р., арк. 1–12. – 1966 р.
  9. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури за 1982 р. – ДАОО, ф. 7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 236 : Річні звіти про роботу правлінь міських та районних організацій товариства за 1979 р., том. І, арк. 3–48. – 1982 р.
  10. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК у дев'ятій п'ятирічці і основних завдань діяльності у десятій п'ятирічці. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 96 : Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК у дев'ятій п'ятирічці і основних завдань діяльності у десятій п'ятирічці, арк. 1–13.
  11. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК за 1970–1972 рр. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 82 : Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК за 1970–1972 рр., арк. 20. – 1973 р.
  12. Довідка про стан і заходи поліпшення роботи музеїв і краєзнавчої роботи в Одеській області. – ДАОО, ф. 7377 (Одеський обласний краєзнавчий музей), оп. 1, спр. 16 : Річний звіт про роботу музею за 1953 р., арк. 43–49. – 1975 р.
  13. Довідка про створення групи наукових редакторів для завершення роботи над матеріалами щодо видання «Історії міст і сіл УРСР: Одеська область». – ДАОО, ф. Р-7386 (Обласна редакційна колегія «Історії міст та сіл УРСР»), оп. 1, спр. 2 : Постанови секретаріату Одеського обкому КП України про хід підготовки видання, про недоліки в роботі та по інших питанням, пов'язаним з створенням тому, арк. 16–18. – 1963 р.
  14. Звіт про наявність пам'ятників історії та культури в Одеській області за 1983 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеської

- обласної організації УТОПІК), оп. 1, спр. 271 : Довідки та звіти про роботу правління по виконанню річного плану, про досвід використання пам'яток історії та культури у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, арк. 22–35. – 1984 р.
15. Звіт про роботу музеїв Одеської області за 1970 р. – ДАОО, ф. Р-6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 425 : Документи (плани, доповідні записки) та листування про роботу музеїв, том. І, арк. 195. – 1971 р.
  16. Звіт про роботу Одеського археологічного музею за 1964 р. – ДАОО, ф. Р-6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Матеріали про роботу музеїв (інформації, довідки, доповідні записки, короткі звіти про роботу), арк. 80–89. – 1965 р.
  17. Звіт про роботу Одеського державного історико-краєзнавчого музею за 1964 р. – ДАОО, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Звіт про роботу Одеського державного історико-краєзнавчого музею за 1964 р., арк. 35–37. – 1965 р.
  18. Лист ідеологічного відділу ЦК Компартії України про виконання постанови ЦК партії від 31 січня 1989 р. «Про розробку республіканської програми історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР». – ЦДАВО. – ф. 1 (ЦК Компартії України), оп. 11, спр. 20 : Звіти, довідки, листування, арк. 12–33. – 1990 р.
  19. Методические указания главной редколлегии «Истории городов и сел УССР». – ДАОО, ф. Р-7386 (Обласної редакційної колегії «Історії міст та сіл УРСР»), оп. 2, спр. 1 : Методические указания главной редколлегии «Истории городов и сел УССР», арк. 2–26. – 1975–1978 рр.
  20. Наказ Міністерства культури УРСР за 1955 р. «Про об'єднання музею „Оборони Одеси“ з Одеським обласним краєзнавчим музеєм та створення на їх базі Одеського державного історико-краєзнавчого музею» – ДАОО, ф. Р-7376 (Одеський державний історико-краєзнавчий музей 1955–1991 рр.), оп. 1, спр. 1 : Накази Міністерства культури УРСР, арк. 1–4. – 1956 р.
  21. О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР: Одесская область». – ДАОО, ф. Р-7386 (Обласної редакційної колегії «Історії міст та сіл УРСР»), оп. 1, спр. 2 : О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР: Одесская область», арк. 26. – 1972 р.

22. Пам'ятка краєзнавцям Одеської області. – ДАОО, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 71 : Довідка про роботу народних музеїв, арк. 4–9. – 1968 р.
23. Постанова Ради Міністрів Української РСР № 1236 від 29 жовтня 1962 р. «Про впорядкування справи обліку, реєстрації та охорони історико-архітектурних пам'ятників УРСР». – Архів Управління охорони об'єктів культурної спадщини облдержадміністрації.
24. Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел Украинской ССР» 1963–1969 гг. – ДАОО, ф. Р-7386, оп. 1, спр. 1 : Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел Украинской ССР», арк. 71.
25. Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР : постанова Ради Міністрів УРСР від 14.10.1948 р. [Текст] // ЗП УРСР. – 1948. – № 23–24. – Ст. 91.
26. Про хід виконання соціалістичних зобов'язань музеями області у зв'язку з підготовкою до 50-річчя радянської влади. – ДАОО, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Про хід виконання соціалістичних зобов'язань музеями області у зв'язку з підготовкою до 50-річчя радянської влади, арк. 138–153.
27. Протокол засідання правління Одеської обласної організації УТОПІК за 1966 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеської обласної організації УТОПІК), оп. 1, спр. 2 : Протоколи засідань президіуму, арк. 2–5. – 1967 р.
28. Річний звіт Одеської обласної організації УТОПІК про роботу юнацької секції за 1982 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеської обласної організації УТОПІК), оп. 1, спр. 347 : Річний звіт про роботу секції дітей та юнацтва за 1982 р., арк. 1–15. – 1983 р.
29. Річний звіт про роботу музею «Оборона Одеси» за 1947 р. – ДАОО, ф. 7375 (Музей «Оборони Одеси»), оп. 1, спр. 7 : Річний звіт про роботу музею за 1947 р., арк. 2–9. – 1948 р.
30. Річний звіт про роботу музею «Оборона Одеси» за 1953 р. – ДАОО, ф. 7375 (Музей «Оборони Одеси»), оп. 1, спр. 52 : Річний звіт про роботу музею за 1953 р., арк. 1–28. – 1954 р.
31. Річний звіт про роботу Одеського обласного краєзнавчого музею за 1953 р. – ДАОО, ф. 7377 (Одеський обласний краєзнавчий музей), оп. 1, спр. 16 : Річний звіт про роботу музею за 1953 р., арк. 1–8. – 1954 р.

32. Воспитание историей: Тезисы Первой областной историко-краеведческой науч.-практ. конф., посвященной 200-летию г. Одессы (27–28 июня 1989 г.) / Одесский краеведческий музей. – Одесса, 1989. – 176 с.
33. Історія міст і сіл Української РСР : в 26-ти тт. Одеська область. – К., 1969. – 910 с.
34. История городов и сел Украинской РСР : в 26-ти тт. Одесская область. – К., 1978. – 866 с.
35. Культурне будівництво в Українській РСР. – К.: Держполітвидав, 1959. – Т. 1. – 888 с.
36. Культурне будівництво в Українській РСР. – К.: Держполітвидав, 1959. – Т. 2. – 664 с.
37. Одесі – 200 : мат-ли міжн. наук.-теорет. конф., присвяченої 200-річчю міста / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова (Одеса, 1–3 вересня 1994 р.). – Одеса, 1994. – Ч. 1. – 192 с.
38. Одесі – 200 : мат-ли міжн. наук.-теорет. конф., присвяченої 200-річчю міста / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова (Одеса, 1–3 вересня 1994 р.). – Одеса, 1994. – Ч. 2. – 175 с.
39. Присяжнюк О. М. Джерельна база дослідження історії формування системи охорони пам'яток культурної спадщини Одещини / О. М. Присяжнюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво „Гілея“», 2017. – Вип. 125 (10). – С. 123–129.



*Становлення радянської системи  
охорони культурної спадщини на Одещині*

*Тема 3*

**Створення та відновлення  
місцевих державних органів  
охорони пам'яток**

**П**роцес становлення місцевих пам'яткоохоронних органів в значній мірі був зумовлений розвитком пам'яткоохоронного законодавства у республіці. Тому ці питання ми розглядаємо у тісному взаємозв'язку.

У повоєнні роки навколо пам'яток історії та культури формується нова суспільна атмосфера. Відроджується їх великий патріотичний зміст – уособлення глибинних коренів українського народу, свідчення кращих історичних, героїчних традицій його розвитку. Пам'ятки стають символами непохитності народного духу. На звільненій території України починають здійснюватися першочергові заходи щодо збереження історико-культурної спадщини. Не зважаючи на труднощі, місцеві органи влади приймали рішення про їх охорону, надавали кошти та матеріали для їх ремонту та консервації, відновлення роботи культурно-освітніх установ [31].

У березні 1944 р. у складі Управління в справах архітектури при Раді народних комісарів УРСР почав діяти Відділ охорони пам'яток архітектури. У перші повоєнні роки ЦК КП(б)У та РНК України прийняли ряд рішень стосовно загальних проблем збереження історико-культурної спадщини. Вони проголошували пам'ятки як такі, що є під особливою охороною держави, започаткували їх обов'язкову державну реєстрацію, визначи-

ли принципи фінансування охоронних заходів та відновлювали систему державних і громадських органів у цій галузі. Так, у грудні 1944 р. було затверджено «Положення про пам'ятки культури і старовини», в якому, крім загальних статей, що проголошували охорону пам'яток важливою державною справою, встановлювалась кваліфікація пам'яток за категоріями (союзного, республіканського і місцевого значення), порядок утворення державних історико-культурних заповідників. Також положення містило низку статей, що регулювали визначення видів пам'яток, їх облік і складання державних реєстрів, наукове дослідження, ремонт і реставрацію пам'яток [28, 29, 30]. «Положення про пам'ятки культури і старовини» стало правовим підґрунтям для відновлення діяльності органів охорони культурної спадщини у післявоєнні часи.

У листопаді 1945 р. Комітет у справах архітектури при РНК СРСР організував спеціальну комісію для обстеження пошкоджених історико-архітектурних пам'яток України, яка працювала і в Одесі, що дуже постраждала під час облоги та окупації. Комісія констатувала, що найцінніші архітектурні пам'ятки союзного значення перебувають в аварійному стані і потребують невідкладних заходів щодо їх консервації та реставрації. Пропонувалося прийняти законодавчі акти, які б визначили заходи щодо охорони, реставрації і використання пам'яток архітектури за прикладом РРФСР, де такі урядові документи вже діяли [5]. Пошкоджені будівлі, що входили до ансамблю Приморського бульвару, першими притягли увагу відбудовників. Так, за проектами архітекторів Т. Ніколаї та А. Міллера та під їх керівництвом в 1947–1948-х роках було

здійснено реставрацію однієї зі споруд в центрі бульвару – колишнього «будинку присутствених місць». У 1945-му розпочали реставрацію колишнього «будинку Завадовського» на Приморському бульварі, № 8, яка тривала до 1947 р. і проводилась за кресленнями і під керівництвом архітектора Р. Володимирської. Цю споруду капітально відремонтували, укріпили фундаменти, завершили розпочату ще в довоєнні часи ліквідацію балконів, тентів, навісів та інших деталей, які з'явилися наприкінці ХІХ ст. заради збільшення прибутковості готельних номерів. Внаслідок цього фасадам було повернуто сувору ампірну зовнішність. З боку двору зберегли характерні для Одеси заатишні галереї, влаштовані за двоповерховою колонадою в середньому півкруглому корпусі, а двір розчистили від пізніших добудов [33].

Охороною історичних пам'яток, заповідників, монументів в повоєнні роки на території УРСР мав займатися Комітет у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР, а пам'яток архітектури, монументального живопису, скульптури, а також садово-паркової архітектури – Управління в справах архітектури при РНК УРСР. Таким чином, єдина управлінська функція розподілялася між двома відомствами.

1946 р. при Раді Міністрів УРСР була створена Урядова комісія з охорони пам'яток культури і старовини для здійснення загальнодержавного нагляду за всіма пам'ятками, а також координації роботи державних органів, але вона не змогла замінити згаданий вище Комітет, через те що строки її діяльності виявилися нетривалими. До складу комісії, очолюваної заступником Голови Ради Міністрів УРСР, входили представники Комітету в

справах культурно-освітніх установ, Комітету в справах мистецтв, Управління в справах архітектури, Головного управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР, Академії архітектури УРСР та Управління в справах архітектури міста Києва [5].

У 1945 і 1946–1948 роках за проектом, складеним архітекторами Г. Топузом, В. Фельдштейном та В. Смирновим за участю Д. Ліхтенштуля, будинок колишньої Купецької біржі, що розташована на південно-західному торці Приморського бульвару, капітально відремонтували і розширили з боку двору невеликим крилом для службових кабінетів [33].

Невдовзі, постановою Ради Міністрів УРСР від 19 квітня 1946 р. «Про структурні зміни в штатах органів охорони пам'яток історії і старовини» Відділ охорони пам'яток Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР було перетворено на Управління охорони пам'яток культури і старовини. За прикладом столиці діяли й обласні ради. Так, у складі культурно-освітніх відділів виконкомів обласних Рад депутатів трудящих організовувались сектори охорони пам'яток [13]. Крім того, до штату відділів у справах архітектури при облвиконкомах вводились посади інспекторів по охороні архітектурних пам'яток. Пізніше такі посади було засновано також у культурно-освітніх відділах облвиконкомів. Проведена розбудова системи державних органів охорони пам'яток історії та культури дозволила відновити роботу з виявлення та наукового опису пам'яток, а також взяття їх на державний облік. Розроблялись зразки охоронної документації (облікових карток, охоронних грамот, охоронно-орендних договорів тощо) та про-

водилась подальша реставрація пам'яток містобудування та архітектури. Так до реставрації пам'яток центральної частини міста приступили з 1944 р., за кресленнями архітекторів Т. Ніколаї та Л. Павловської реставрували напівзруйновану за роки окупації велику будівлю колишнього Облікового банку на розі вулиць Пушкінської, № 12 та Грецької, № 13. У процесі відбудови та пристосування споруди для діяльності тодішнього Комунального банку архітектори зуміли не лише зберегти гармонійне вирішення обох фасадів, а й майстерно відновити розкішне оформлення інтер'єрів. Згодом у споруді замість Комунального розмістився Будівельний банк, а з 1988 р. тут знаходиться обласна організація Національної спілки архітекторів України [33]. Згідно з проектами архітекторів В. Фельдштейна і А. Межибовського в 1946 р. реставрували споруду Головоштамту на вулиці Садовій, № 10, яка зазнала дуже сильних пошкоджень. При реставрації фасади споруди було повністю відтворено і вони отримали майже первісний вигляд, а при відбудові операційного залу, який особо постраждав, оформлення стін і вікон виявилось дещо спрощеним. За проектами архітектора Л. Павловської в 1945 р. було відновлено готель на розі вулиці Дерибасівської, № 25 та провулку Красного, № 2. Після жахливих руйнувань, завданих війною, будинок № 13 по вулиці Пушкінській – пам'ятка історії (будинок, де жив Олександр Сергійович Пушкін) – відбудували за проектом архітектора Л. Павловської та під керівництвом інженера В. Наливайка. Також у 1948 р. за кресленнями та під наглядом архітектора Д. Ліхтенштуля відреставрували і колишню споруду Товариства взаємного кредиту на розі

вулиць Пушкінської, № 10 і Грецької, № 18. При відбудові споруди було збережено не лише раціональні первісні розпланування і розподіл приміщень на трьох і чотирьох поверхах, а й вишукане оздоблення інтер'єрів. Із невеликих сіней з дерев'яним тамбуром можна потрапити в дві кімнати з боків від входу крізь двері, оформлені наличниками з сандриками, які фланковано нішами з глухими круглими прорізами [33].

14 жовтня 1948 р. уряд республіки прийняв постанову «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР» [12], за якою функції охорони пам'яток культури, нагляду за їх утриманням та збереженням покладалися на місцеві органи влади: виконавчі комітети обласних, міських, районних, селищних та сільських рад депутатів трудящих. Постановою було затверджено «Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР», в якому зазначалося, що всі пам'ятки культури, які мають наукове, історичне або художнє значення, є недоторканим всенародним надбанням і перебувають під охороною держави. Пам'ятки культури, які підлягали державній охороні, поділялися на наступні види: архітектурні, мистецькі, археологічні та історичні. «Положенням» охоплювалося значно ширше коло історичних пам'яток, що підлягали державній охороні, ніж попередніми законодавчими актами. Значна увага приділялась пам'яткам меморіального значення [28, 29].

Керувати справою обліку, реставрації і використання пам'яток культури продовжувало кілька відомств, які створювали мережу своїх представників на місцях, що опікувалися питаннями охорони пам'яток за видами. Комітет у справах

культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР опікувався пам'ятками археології та історії, Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР – пам'ятками архітектури, а Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР – пам'ятками мистецтва. Вони зобов'язувалися протягом 1948–1949 рр. провести облік виявлених пам'яток культури. При Президії АН УРСР створювалась Науково-методична рада з охорони пам'яток культури, до складу якої входили представники АН УРСР, комітетів у справах мистецтв та культурно-освітніх установ і Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР, а також фахівці в галузі дослідження та реставрації історико-культурних цінностей. Вона повинна була здійснювати науково-методичне керівництво справою охорони і вивчення пам'яток культури, удосконалювати наукові методи реставраційних робіт і виробляти наукову класифікацію пам'яток.

Протягом 1949–1950 рр. відомства, які здійснювали державне керівництво у цій галузі, розробили інструкції про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'яток мистецтва, архітектури, археології та історії для використання органами охорони пам'яток всіх рівнів [10]. Цією інструкцією і керувались впродовж всього радянського періоду місцеві органи охорони пам'яток. Так, в 1949–1951 роках в Одесі було відновлено колишній палац Шидловського, розташований на Приморському бульварі, № 9 за проектом, розробленим архітекторами К. Корченовим, В. Кремляковим та інженером А. Шайкісом за участю архітектора В. Головіна та інженера К. Держко.

У створеному 1953 р. Міністерстві культури України діяли управління образотворчих мис-

тецтв і музеїв та державна інспекція з охорони пам'яток історії та культури. Ці державні органи опікувалися питаннями охорони пам'яток та створювали мережу своїх представників на місцях. Водночас з процесом становлення місцевих пам'яткоохоронних органів у середині 1950-х рр. відбувався розвиток концептуальних засад збереження історико-культурної спадщини. В урядових документах було зафіксовано досить широке коло об'єктів, що підлягали охороні з боку держави, а також вперше проголошувалися пам'ятками ансамблі та комплекси, до яких належали міста, населені пункти, що зберегли історичне планування, або значну кількість історико-культурних будівель та споруд. До такого затвердженого списку історичних міст була віднесена й Одеса [11].

Однак діяльність органів охорони пам'яток історії та культури була вкрай заідеологізована тому, що проходила під контролем Комуністичної партії. Зміни, що сталися 1956 р., після історичного XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й. В. Сталіна, благотворно вплинули на політичний і духовний клімат у суспільстві. Створились об'єктивні умови, які дозволяли сподіватися на кардинальні зміни в організації охорони пам'яток культури. Але в практичній площині справи охорони пам'яток ми простежуємо зворотні явища. Так, із середині 50-х рр. XX ст. облік пам'яток історії та культури фактично не проводився, обсяги асигнувань на відбудову пам'яток практично не змінювалися. Як наслідок, на початку 60-х рр. XX ст. лише 74,4 % зареєстрованих історико-культурних пам'яток перебували у задовільному стані. У важкому стані знаходилася більшість пам'яток архітектури. Серед постраж-



далих у ці роки архітектурних шедеврів – палац М. С. Воронцова в Одесі [9].

Відповідно до рішень XX з'їзду почалася перебудова всіх органів державного управління, в тому числі й тих, що опікувалися охороною пам'яток, ішов пошук інших оптимальних форм їх функціонування. Було ліквідовано Комітет у справах культурно-освітніх установ та Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. Замість них утворили один орган – Міністерство культури УРСР, до якого перейшли функції цих відомств у галузі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва. Контроль за охороною, ремонтом та реставрацією пам'яток архітектури і їх керівництво почав здійснювати Державний комітет Ради Міністрів Української РСР у справах будівництва (Держбуд УРСР), замість Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. Після такої реорганізації дещо поліпшилась координація керівництва справою охорони і збереження історико-архітектурних пам'яток і музейною справою з боку республіканських органів. Але не все тут було враховано. Зокрема, в штатах обласних управління культури та відділу у справах будівництва та архітектури скасовувалась посада інспектора по охороні пам'яток, що відразу зумовило послаблення уваги до пам'яток старовини, насамперед у віддалених сільських районах [4].

Помітним досягненням у поліпшенні державного обліку нерухомих пам'яток став перший державний реєстр пам'яток архітектури в республіці, прийнятий постановою Ради Міністрів УРСР від 25 березня 1956 р. «Про затвердження списку пам'яток архітектури по Українській РСР» [7]. Прийняття цього списку завершило велику кро-

підтку організаційну та дослідницьку роботу державних та громадських органів охорони пам'яток та наукових установ, яка розпочалася 1944 р. після визволення території України. Список мав офіційний довідковий характер і службове призначення, пам'ятки в ньому вказувались за існуючим адміністративно-територіальним поділом.

На початку 60-х років така галузь пам'яткоохоронної справи як реставрація пам'яток архітектури піддавалась нищівній критиці, що знайшло своє відображення в цілій низці постанов Раді Міністрів УРСР. Так тенденція скорочення існуючого списку починається постановою Раді Міністрів УРСР від 14 червня 1961 р., за якою знімалися з державної охорони будинки, культові споруди, архітектурні ансамблі XV–XIX ст., які мали статус пам'яток архітектури [14].

Наступного року продовжується скорочення списку пам'яток історії та культури Одеської області, за тими ж критеріями, що і раніше, відповідно до Постанови Раді Міністрів Української РСР «Про впорядкування справи обліку, реєстрації та охорони історико-архітектурних пам'ятників УРСР» [15]. Почалась так звана «робота по реформуванню переліків пам'яток історії та культури». В результаті роботи створеної відповідно до цієї постанови комісією було проведено обстеження пам'яток, які перебували на державному обліку. Обстеження показали, що «до списку пам'ятників архітектури, які перебувають під державною охороною і на реставрацію яких витрачено державою значні кошти, внесено чимало старовинних споруд культового призначення, що не мають визначної наукової, історичної та художньої цінності або втратили її внаслідок руйнування і перебудов» [4], в резуль-

таті чого список пам'ятників архітектури УРСР був відредагований. З нього було виключено багато пам'яток архітектури – споруд культового призначення, які потребували реставрації.

Наступного, 1963 р., продовжується впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури, яке торкнулося і Одещини. Постановою Ради Міністрів УРСР «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР» затверджено список пам'яток архітектури республіканського значення, до якого було включено 35 цінних архітектурних об'єктів, що бралися під державну охорону. Постанова зобов'язує виконками місцевих Рад депутатів трудящих забезпечити посилення контролю за належною охороною і збереженням пам'ятників архітектури. Цією постановою приймалися під охорону держави як пам'ятки архітектури національного значення – 19 пам'яток в м. Одеса та 17 пам'яток на території Одеської області, але скорочення пам'яток місцевого значення продовжувалося [2]. За цією постановою виконками місцевих рад депутатів трудящих зобов'язувалися використати культові споруди, не зайняті під молитовні будинки, та інші об'єкти, зняті з-під державної охорони, в основному для потреб соціально-культурних і побутових закладів, не залишаючи в безгосподарному стані. Значно зменшено було й кошти на ремонт і реставрацію пам'яток області, які й так були мінімальними. Так, по Українській РСР річні асигнування скорочено з 400 тис. крб до 80 тис. крб.

Після Жовтневого (1964 р.) Пленуму Центрального Комітету КПРС, на якому було усунено від керівництва першого секретаря Центрального Комітету КПРС і голову Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущова,

наступила деяка відлига в галузі охорони пам'яток культури. Зокрема, припинилося масове закриття храмів, які залишилися поодинокими духовними оазами в атеїстичному суспільстві. У культурної громадськості з'явилася можливість публічно критикувати «хрущовський волютаризм і суб'єктивізм» і звернути увагу керівництва і всього суспільства на кризовий стан, в якому опинилися пам'ятки культури та історичне середовище в умовах індустріальної забудови.

На сторінках центральної і місцевої преси, в наукових і літературно-художніх виданнях було опубліковано статті, дослідження, листи вчених, архітекторів, письменників, митців, музейних працівників, краєзнавців, де гостро ставилося питання, яких втрат завдає культурі і духовності народу руйнування пам'яток старовини. Публічні виступи вчених і митців серйозно вплинули на духовний клімат у суспільстві, що мало практичні наслідки. Схвалюючи ініціативи визначних вчених і письменників, діячів культури та широкої громадськості республіки, Рада Міністрів УРСР 28 серпня 1965 р. прийняла постанову «Про організацію республіканського добровільного Товариства охорони пам'яток історії та культури Української РСР» [3]. У грудні 1966 р. відбувся перший Установчий з'їзд Товариства [4], а в червні 1967 р. уряд республіки затвердив Статут товариства.

На цій хвилі почалася активна робота з подальшого виявлення і фіксації пам'яток мистецтва, історії та археології, про що свідчить постанова Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 р. № 711 «Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР» [16]. Цією по-

становою затверджено список пам'яток мистецтва, історії та археології республіканського значення, всього 374, у тому числі мистецтва – 115, історії – 117 та археології – 142.

Широке коло заходів організаційного і правового характеру передбачала постанова Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. № 125 «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР» [17]. У постанові давалася обґрунтована оцінка стану схоронності пам'яток в республіці. Зокрема, відмічалось, що останнім часом ряд видатних пам'яток і ансамблів у Одеській та інших областях і містах, зруйнованих у роки Великої Вітчизняної війни, відбудовано, реставровано і повернуто до культурного фонду країни. Здійснено роботи по благоустрою меморіальних та історико-революційних пам'яток, військових поховань, а також пам'яток бойової і трудової слави.

Цією постановою Рада Міністрів Української РСР зобов'язала виконками обласних Рад депутатів трудящих, Держбуд УРСР, Міністерство культури УРСР разом з УТОПІК вжити заходів до усунення недоліків, відмічених цією постановою, забезпечити дбайливе збереження пам'ятників історії і культури, правильне їх утримання, широку пропаганду і активне використання у роботі по комуністичному вихованню трудящих [17].

Проте в справі охорони та використання пам'яток культури відзначалися також серйозні недоліки. Місцеві органи влади не приділяли достатньої уваги збереженню, реставрації та популяризації пам'яток, зокрема впорядкуванню могил воїнів Радянської Армії, що загинули в

період громадянської і Другої світової воєн. Не було проведено першочергових робіт по консервації і збереженню визначних пам'яток архітектури, таких як фортеця XV ст. у м. Білгород-Дністровському, а також випадки руйнування стародавніх городищ і курганів.

У ході робіт по будівництву і реконструкції міста Одеса та інших населених пунктів не враховувалось історичне значення та художня цінність пам'ятників та їх комплексів, і вони не включались у сучасні архітектурні ансамблі. Були випадки забудови охоронних зон і територій розташування пам'ятників. Облвиконком, на який було покладено безпосередню відповідальність за справу збереження пам'ятників, не вживав належних заходів до поліпшення стану охорони і використання пам'ятників історії і культури.

Установи, організації та підприємства, які використовували пам'ятки архітектури у господарських цілях, не змогли забезпечити їх належного утримання та своєчасного виконання ремонтних робіт. Недостатньо пропагували пам'ятки засоби масової інформації, науково-дослідні інститути та організації не приділяли належної уваги науковим проблемам їх обліку, реставрації, використання і популяризації, на низькому науково-технічному рівні провадились консервація, ремонт і реставрація пам'яток.

Протягом 60-х років XX ст. відбулася різка зміна державної політики, що відобразилося не тільки на характері діяльності місцевих органів, які опікувалися охороною пам'яток, а й на кількості пам'яток під охороною держави. Від майже тотального виключення споруд культового призначення до проведення масштабної паспортизації та прий-

няття під охорону пам'яток архітектури, археології, історії. Так, на місцеві органи влади разом з організаціями Українського товариства охорони пам'яток історії та культури покладалося завдання розробити і затвердити план та заходи на 1967–1970 рр. по приведенню в належний стан та поліпшенню використання пам'яток, насамперед звернути увагу на пам'ятки революційної, бойової і трудової слави, а також на пам'ятки, що знаходяться на головних туристських маршрутах. До 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна – зразково впорядкувати пам'ятники,obelіски, братські могили, місця поховання революціонерів та інші пам'ятні місця, пов'язані з історією завоювання і захистом Радянської влади. Вимагалося також виявляти і надалі місця, пов'язані з революційними виступами робітників, найбільшими битвами військ Радянської Армії та партизанських загонів у роки громадянської і Другої світової воєн [20].

Вимагалося забезпечити неухильне додержання діючих законоположень щодо охорони пам'яток культури, звернувши особу увагу на збереження пам'яток археології, проведення археологічних і архітектурних досліджень, визначення охоронних зон пам'яток і заповідних територій. Протягом 1967–1970 рр. передбачалося встановити охоронні знаки на археологічних пам'ятках (стародавніх городищах, курганах тощо), охоронні дошки на пам'ятках архітектури та меморіальних будинках, забезпечити збереження художніх та історичних цінностей, які розміщені в пам'ятках архітектури та культових спорудах. Вживалися заходи щодо посилення сторожової і протипожежної охорони пам'яток, які мали орендарів. Перед

правоохоронними органами ставилося завдання притягати до відповідальності осіб, винних у пошкодженні або зруйнуванні пам'яток, а також у розбазарюванні, псуванні та знищенні пам'яток, а також у розбазарюванні, псуванні та знищенні художніх чи історичних цінностей.

При Державному історичному музеї УРСР створювався відділ методичної роботи по охороні пам'яток, який підпорядковувався Міністерству культури УРСР. Держбуд УРСР та Міністерство культури УРСР зобов'язувалися посилити науково-методичне керівництво охороною, збереженням і реставрацією пам'яток історії, археології та мистецтва, а також зміцнити матеріальну базу і докорінно поліпшити роботу Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень.

Міністерства і відомства, підприємства, організації і установи, які використовували або мали на своєму балансі пам'ятки культури, повинні були протягом 1967–1970 рр. привести ці пам'ятки та їх території у належний стан, провадити ремонт і реставрацію пам'яток під контролем і за дозволом Держбуду УРСР і Міністерства культури УРСР. Планувалося більш раціонально використовувати споруди-пам'ятки, передаючи їх головним чином під музеї, бібліотеки, будинки відпочинку, туристські бази та інші культурно-освітні заклади; протягом 1967–1970 рр. відселити з приміщень і територій пам'яток підприємства і організації, які не забезпечують їх утримання згідно з вимогами діючого законодавства; закінчити в 1967 р. з установами і організаціями, які використовували пам'ятки архітектури, незалежно від відомчої приналежності.

Це була комплексна програма конкретної діяльності державних і громадських органів, і при



умові її реалізації в повному обсязі в Одеській області, як і в цілому в республіці, могли статися вагомі зрушення в охороні, реставрації і використанні пам'яток культури. Спочатку за її використання взялися активно. В Одеській області було розроблено конкретні заходи щодо збереження і відновлення пам'яток, на основі яких Міністерство культури УРСР, Держбуд УРСР разом з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури склали перспективні плани їх консервації та реставрації на 1970–1975 рр. Зокрема, на 609 пам'яток архітектури республіканського значення передбачалося використати понад 30 млн крб. Кошти мали надходити з республіканського і місцевого бюджету, Товариства, від орендної плати тощо. Але справа не була доведена до кінця, і про строки її виконання взагалі забули. Це стосувалося всіх питань: обліку пам'яток, їх реставрації, визначення охоронних зон, встановлення охоронних знаків, укладення охоронно-орендних угод, відселення з приміщень і територій архітектурних пам'яток підприємств і організацій, які порушували умови використання.

У 1968 р. Держбуд УРСР уперше склав і затвердив список стародавніх міст, селищ і сіл Української РСР, проекти планування і забудови яких повинні погоджуватися з органами охорони пам'яток. До цього списку, окрім 20 інших обласних центрів, увійшла Одеса. Крім того, до окремого переліку старовинних середніх і малих міст, селищ та інших населених пунктів, які зберегли пам'ятки історії, архітектури, археології і мистецтва, увійшло село Роксолани на Одещині. При Держбуді УРСР було створено спеціальне науково-реставраційне

виробниче управління, яке мало свою виробничо-реставраційну майстерню в Одесі [32].

Наприкінці 60-х рр. виконавчими комітетами місцевих рад депутатів трудящих було проведено паспортизацію пам'яток, які були розташовані на території Одеської області, проведено значну роботу щодо їх охорони та збереження. На основі проведеної паспортизації за пропозицією Держбуду УРСР і Міністерства культури УРСР Рада Міністрів УРСР 6 вересня 1979 р. прийняла постанову «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». Додатково під державну охорону було взято більше 1000 об'єктів зодчества VI – початку XX ст. [19]. Так, 1966 р. на Одещині на державному обліку знаходилося 1150 пам'яток, з них – 36 пам'яток архітектури, 270 – археології, 27 пам'ятників Другої світової війни, 420 поховань воїнів, 21 поховання учасників революційного руху, 5 бюстів, 196 пам'ятників В. І. Леніну, діячам партії та уряду, 104 меморіальні дошки. Поряд із цим при паспортизації багато пам'яток історії, археології, мистецтва не було включено до реєстру. Частина пам'яток, яких було прийнято до обліку, знаходилися у незадовільному стані, без ремонту, реставрації й нагляду. Не всі районні відділи культури заключили з колгоспами, підприємствами, школами «охоронні зобов'язання» щодо охорони і збереження пам'яток історії та культури.

Над багатьма пам'ятками не було встановлено шефство комсомольських і піонерських організацій, шкіл та інших закладів. Деякі археологічні пам'ятки на Одещині внаслідок відсутності необ-

хідного контролю і нагляду підверглися руйнації та знищенню [8, арк. 87].

Досить суттєвим поштовхом для продовження діяльності державних органів охорони у сфері охорони пам'яток історії та культури було прийняття Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. Закону «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», в якому кодифіковано правові акти з цього питання, що вже діяли на той момент, а також закріплено ряд нових норм, спрямованих на подальше поліпшення охорони і використання пам'яток історії та культури в УРСР. Закон надав визначення пам'яток історії та культури, до яких були віднесені споруди, пам'ятні місця та предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність. Пам'ятки історії та культури поділялися на пам'ятки історії, пам'ятки археології, пам'ятки містобудування та архітектури, пам'ятки мистецтва, документальні пам'ятки. Детально регулювалося питання державного обліку пам'яток культури, забезпечення їх схоронності та умови використання, відповідальності за порушення законодавства про охорону і використання пам'яток історії та культури. Чітко було визначено повноваження державних органів загальної та спеціальної компетенції в даній галузі [1].

Доповнює складений раніше перелік пам'яток національного значення 8 пам'ятками в м. Одесі, та 6 по області постановою Ради Міністрів Української РСР № 442 від 6 вересня 1979 р. «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітекту-

ри Української РСР, що перебувають під охороною держави». Пам'ятки у переліку розподілені щодо їх використання на: пам'ятки архітектури, які не можна використовувати для практичних цілей; пам'ятки, які можна використовувати, але виключно під наукові та музейно-показові установи; пам'ятки архітектури, які можна використовувати для культурних або господарських цілей і передавати в орендне використання установам та організаціям. Виконкоми місцевих Рад народних депутатів зобов'язуються, за цією постановою, продовжити роботу по виявленню, вивченню та обліку пам'яток містобудування і архітектури на території області [19].

Значну роль у пропаганді пам'яток відігравав інформаційно-методичний бюлетень «Пам'ятки України», який виходив щоквартально у 80-х рр. XX ст. На сторінках бюлетеня підіймалися гострі питання охорони, реставрації, збереження пам'яток історії та культури. Так, у другому номері за 1987 р. було опубліковано «Відкритий лист голові Одеського облвиконкому А. Печерову», в якому було порушено питання про недоліки у справі охорони пам'яток в області. Ця публікація у червні 1987 р. була обговорена на засіданні виконавчого комітету Одеської обласної ради народних депутатів, було прийнято рішення щодо усунення недоліків. Незабаром редакція часопису отримала дві офіційні відповіді від секретаря Одеського обкому компартії України Г. Максименка і голови виконавчого комітету Одеської обласної ради народних депутатів А. Печерова. У них, зокрема, зазначено, що за серйозні упущення у справі охорони, ремон-

ту, реконструкції та збереження пам'яток облівконкомом голові Одеського міського виконкому В. Симоненку, Біляївського районного виконкому – А. Потапову, Миколаївського – В. Калашникову, Роздільнянського – М. Шпаковському було винесено догану. Виконавчий комітет Одеської обласної ради народних депутатів доручив міським і районним виконавчим комітетам усунути відзначені у публікації недоліки, притягнути до суворой відповідальності осіб, які допустили порушення Закону Української РСР «Про охорону й використання пам'яток історії та культури». Визнана незадовільною робота щодо охорони та збереження пам'яток Білгород-Дністровського, Ізмаїльського міських виконавчих комітетів, Іванівського, Ізмаїльського, Комінтернівського, Овідіопольського, Болградського і Білгород-Дністровського районних виконавчих комітетів. У прийнятому рішенні Одеської обласної ради народних депутатів було передбачено, що протягом 1989–1990 рр. потрібно здійснити у вказаних містах і районах заходи щодо ремонту, реконструкції пам'яток історії, архітектури й археології, встановленню охоронних зон і благоустрою їх територій. Передбачено ряд інших заходів по забезпеченню збереження пам'яток історії та культури. Так, протягом 1987–1988 рр. було заплановано виготовлення та встановлення охоронних знаків на пам'ятки археології, охоронного природного ландшафту [21, арк. 12].

Про поновлення роботи з формування переліку пам'яток свідчить Рішення Одеського виконавчого комітету Одеської обласної ради народних депутатів УРСР № 125 від 25 лютого 1981 р.

«Про затвердження додаткового переліку пам'яток архітектури», яке додає до пам'яток архітектури республіканського значення 4 пам'ятки місцевого значення та 8 пам'яток в м. Одеса. На початку 80-х років питаннями охорони пам'яток історії та культури відають: відділ з питань будівництва і архітектури облвиконкому (керівник – В. Г. Цуме); відділ з питань будівництва і архітектури Одеського міськвиконкому; райвиконкоми; обласне товариство охорони пам'яток історії та культури; Одеське відділення Спілки архітекторів; Одеські міжобласні науково-реставраційні виробничі майстерні (керівник – О. І. Волковикський) [23].

На цій хвилі просліджується активізації робіт, але паралельно обсяги її падали. Рішенням Одеського облвиконкому № 230 від 20 квітня 1982 р. «Про затвердження додаткового переліку пам'яток архітектури місцевого значення» до пам'яток архітектури місцевого значення додаються 9 пам'яток в м. Одеса та одна пам'ятка в м. Балта. Це рішення зобов'язує відділ з питань будівництва і архітектури Одеського міськвиконкому продовжувати виявлення нових пам'яток архітектури на території області [27].

Наступним кодифікаційним актом, який регулював діяльність державних органів охорони пам'яток історії та культури, стало «Положення про охорону і використання пам'яток історії та культури», затверджене постановою Ради Міністрів СРСР 16 вересня 1982 р. Воно розвинуло і доповнило чинні норми, зокрема – питання державного обліку пам'яток і порядок їх використання, забезпечення схоронності, а також питання реставрації, консервації і ремонту [18].

В подальшому в Одесі продовжувалась тенденція виявлення пам'яток та поповнення списків, було прийнято на державний облік як пам'ятку архітектури місцевого значення будівлю по вул. Халтуріна (Гаванній), № 4 [22].

Одеський облвиконком, проводячи роботу з обліку, додав до переліку пам'яток архітектури місцевого значення 8 пам'яток в м. Одеса та одну пам'ятку в Білгород-Дністровському районі рішенням № 409 від 5 липня 1983 р. «Про затвердження додаткового переліку пам'яток архітектури та деяких засобів по поліпшенню їх збереження» та закликав райвиконкоми, на території яких знаходяться пам'ятки архітектури, в процесі реставрації посилити контроль за охороною пам'яток архітектури, на яких ведуться реставраційні роботи. Також він вимагав забезпечити виконання умов режиму охоронних зон пам'яток архітектури, зобов'язав організації, підприємства, заклади незалежно від відомчого підпорядкування укласти з обласним відділом з питань архітектури та будівництва охоронні зобов'язання, орендно-охоронні договори. Рішення наполягає на продовженні виявлення нових пам'яток архітектури на території області відділом з питань будівництва і архітектури облвиконкому (В. Г. Цуме) та відділом з питань будівництва і архітектури Одеського міськвиконкому [24].

На виконання вимог попередніх рішень Одеського облвиконкому знову проводилася важлива робота з виявлення пам'яток. Так, вісім щойно виявлених пам'яток місцевого значення в м. Одеса прийняті під охорону держави рішенням Одеського облвиконкому № 652 від 25 грудня 1984 р. «Про прий-

няття під охорону держави щойно споруджених та щойно виявлених пам'яток археології, історії та мистецтва по м. Одеса та районам області» [26].

У 1984 р. постає питання щодо прийняття дольової участі в фінансуванні ремонтно-реставраційних робіт, що проводить Одеська міжобласна виробничо-реставраційна майстерня по пам'яткам архітектури та містобудування, та фінансуванні робіт Київського інституту «Укрпроектреставрація» по створенню історико-архітектурного заповідника в центральній частині м. Одеса. Навколо цього питання виникла досить палка дискусія між представниками Відділу з питань будівництва і архітектури облвиконкому, Головного архітектурно-проектувального управління Одеського міськвиконкому, Одеського відділення Спілки архітекторів СРСР та Одеської обласної організації УТОПІК (В. А. Черкаський), Одеської міжобласної виробничо-реставраційної майстерні по пам'яткам архітектури та містобудування (В. П. Рогачко), Київського інституту «Укрпроектреставрація» [25].

Протягом 1985 р. відділом з питань будівництва і архітектури облвиконкому спільно з відділом з питань будівництва і архітектури міськвиконкому проводиться робота з укладення охоронно-орендних договорів та укладення охоронних зобов'язань по пам'яткам архітектури місцевого значення. Підготовлено додатковий перелік пам'яток архітектури місцевого значення, що ґрунтувався на роботі, здійсненій у Відділі історико-краєзнавчих досліджень ІІ АН УРСР. До цього додаткового переліку увійшли 236 пам'ятки в м. Одеса та одна пам'ятка в с. Нерушай Татарбунарського



району. Він був прийнятий рішенням Одеського облвиконкому № 480 від 15 серпня 1985 р. «Про затвердження додаткового переліку пам'яток архітектури місцевого значення та меж заповідної території в м. Одеса». Цим рішенням також затверджуються межі історико-архітектурного заповідника, що проектується в центральній частині м. Одеса Українським спеціальним науково-реставраційним інститутом «Укрпроектреставрація», але далі започаткування проекту справа з створення історико-архітектурного заповідника в центральній частині м. Одеса не пішла.

Таким чином, процес формування радянської системи органів охорони пам'яток на Одещині, а саме місцевих державних органів охорони пам'яток історії та культури на території Одеської області проходив в декілька етапів. Лише після 1944 р. місцеві державні органи охорони пам'яток історії та культури пройшли етап становлення і провели розбудову сфери охорони пам'яток у регіоні. Впродовж 60-х рр. відбулась різка зміна вектору діяльності державних органів охорони пам'яток, зумовлена політичною кон'юктурою. Місцевими органами проводилась робота з охорони, утримання і використання пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії. Ряд видатних пам'яток Одещини, зруйнованих в роки Другої світової війни, було відбудовано, реставровано і повернуто до культурного фонду країни. Проведено реєстрацію та паспортизацію пам'яток архітектури, історії, археології і мистецтва. Здійснено роботи по благоустрою меморіальних та історико-революційних пам'яток, військових поховань, а також пам'яток бойової і трудової слави.

Питання для самоконтролю

1. Які державні органи були створені на території Одеської області у повоєнні часи?
2. Які державні органи були відновлені на території Одеської області у повоєнні часи?
3. Назвіть основні рішення уряду, що вплинули на формування органів охорони пам'яток на місцях у повоєнні часи.
4. Як вплинули на розвиток системи охорони пам'яток події часів «відлиги»?
5. Охарактеризуйте зміни, що відбулися в системі охорони пам'яток наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр.
6. Виокремте успіхи та недоліки у структурі радянської системи органів охорони пам'яток на Одещині.

Довідкова література до теми

1. Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийнятий на Восьмій сесії Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання 13 листопада 1978 р. – К., 1980. – 22 с.
2. Довідка про роботу науково-методичних секцій при правлінні Одеської обласної організації УТОПІК за 1968 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 21 : Довідка про роботу науково-методичних секцій при правлінні Одеської обласної організації, арк. 1–7. – 1969 р.
3. Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства з охорони пам'яток історії та культури за 1972 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 81 : Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства з охорони пам'яток історії та культури за 1972 р., арк. 1–93. – 1973 р.
4. Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства за 1967 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 5 : Довідка про роботу Одеської обласної організації, про стан античних міст та поселень на території Одеської області та пропозицій про необхідні заходи щодо їх збереження, утримання та ін., арк. 49. – 1968 р.

5. Довідка про роботу Одеської обласної організації УТОПІК щодо пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури за 1965 р. та за 1967 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 6 : Довідка про роботу Одеської обласної організації УТОПІК щодо пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури за 1965 р. та за 1967 р., арк. 1–12. – 1966 р.
6. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури за 1982 р. – ДАОО, ф. 7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 236 : Річні звіти про роботу правлінь міських та районних організацій товариства за 1979 р., том. І, арк. 3–48. – 1982 р.
7. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК у дев'ятій п'ятирічці і основних завдань діяльності у десятій п'ятирічці. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 96 : Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК у дев'ятій п'ятирічці і основних завдань діяльності у десятій п'ятирічці, арк. 1–13.
8. Звіт про роботу Одеського археологічного музею за 1964 р. – ДАОО, ф. Р-6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Матеріали про роботу музеїв (інформації, довідки, доповідні записки, короткі звіти про роботу), арк. 80–89. – 1965 р.
9. Звіт про роботу Одеського обласного управління оргкомітету щодо проведення огляду роботи музеїв за 1970 р. – ДАОО, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 425 : Звіт про роботу Одеського обласного управління оргкомітету щодо проведення огляду роботи музеїв за 1970 р., арк. 156–159. – 1971 р.
10. Інструкція про порядок обліку, реєстрації і утримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР [Текст] // Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 139–145.
11. Наказ Міністерства культури УРСР за 1952 р. «Про затвердження списку історичних населених міст УРСР». – ДАОО, ф. Р-7375 (Міністерства культури УРСР), оп. 1, спр. 39 : Накази комітету по справам культ. просвіт. закладів, арк. 2–6. – 1953 р.

12. Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР : постанова Ради Міністрів УРСР від 14.10.1948 р. [Текст] // ЗП УРСР. – 1948. – № 23–24. – Ст. 91.
13. Постанова Ради Міністрів УРСР від 19 квітня 1946 р. «Про структурні зміни в штатах органів охорони пам'яток історії і старовини» // Збірник законів УРСР. – 1946. – № 8–9.
14. Постанова Ради Міністрів УРСР від 14 червня 1961 р. «Про виключення із списків пам'яток архітектури Української РСР об'єктів, що не мають визначної цінності» // Збірник законів УРСР. – 1962. – № 1.
15. Постанова Ради Міністрів Української РСР № 1236 від 29 жовтня 1962 р. «Про впорядкування справи обліку, реєстрації та охорони історико-архітектурних пам'ятників УРСР» // <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1048.1386.0>
16. Постанова Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 р. № 711 «Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР» // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-65-%D0%BF>
17. Постанова Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. № 125 «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР» // Збірник законів УРСР. – 1967. – № 2.
18. Постанова Ради Міністрів СРСР 16 вересня 1982 р. «Про затвердження Положення про охорону і використання пам'яток історії та культури» // [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/KP820865.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP820865.html)
19. Постанова Ради Міністрів Української РСР № 442 від 06 вересня 1979 р. «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави» // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF>
20. Про хід виконання соціалістичних зобов'язань музеями області у зв'язку з підготовкою до 50-річчя радянської влади. – ДАОО, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Про хід виконання соціалістичних зобов'язань музеями області у зв'язку з підготовкою до 50-річчя радянської влади, арк. 138–153.
21. Річний звіт Одеської обласної організації УТОПІК про роботу юнацької секції за 1982 р. – ДАОО, ф. Р-7935

- (Одеської обласної організації УТОПІК), оп. 1, спр. 347 :  
Річний звіт про роботу секції дітей та юнацтва за  
1982 р., арк. 1–15. – 1983 р.
22. Рішення Одеського облвиконкому № 110 від 15.02.1983 р.  
«Про прийняття на державний облік будівлі по  
вул. Халтуріна, 4, як пам'ятки архітектури». – Архів  
Управління охорони об'єктів культурної спадщини  
облдержадміністрації.
  23. Рішення Одеського облвиконкому № 125 від 25.02.1981 р.  
«Про затвердження додаткового переліку пам'яток  
архітектури». – Архів Управління охорони об'єктів  
культурної спадщини облдержадміністрації.
  24. Рішення Одеського облвиконкому № 409 від  
05.07.1983 р. «Про затвердження додаткового переліку  
пам'яток архітектури та деяких засобів по поліпшенню  
їх збереження». – Архів Управління охорони об'єктів  
культурної спадщини облдержадміністрації.
  25. Рішення Одеського облвиконкому № 480 від 15.08.1985 р.  
«Про затвердження додаткового переліку пам'яток  
архітектури місцевого значення та меж заповідної  
території в м. Одеса». – Архів Управління охорони  
об'єктів культурної спадщини облдержадміністрації.
  26. Рішення Одеського облвиконкому № 652 від  
25.12.1984 р. «Про прийняття під охорону держави  
щойно споруджених та щойно виявлених пам'яток  
археології, історії та мистецтва по м. Одеса та  
районам області». – Архів Управління охорони  
об'єктів культурної спадщини облдержадміністрації.
  27. Рішення Одеського облвиконкому № 230 від  
20.04.1982 р. «Про затвердження додаткового переліку  
пам'яток архітектури місцевого значення». – Архів  
Управління охорони об'єктів культурної спадщини  
облдержадміністрації.
  28. Культурне будівництво в Українській РСР. –  
К.: Держполітвидав, 1959. – Т. 1. – 888 с.
  29. Культурне будівництво в Українській РСР. –  
К.: Держполітвидав, 1959. – Т. 2. – 664 с.
  30. Охрана памятников истории и культуры. Сб. докум. –  
М.: Сов. Россия, 1973. – С. 65–75.
  31. Присяжнюк О. М. Виникнення та діяльність  
державних органів охорони пам'яток Одещини 1945–  
1991 рр. / О. М. Присяжнюк // Культура народів  
Причорномор'я. – 2009. – № 169. – С. 68–74.

32. Присяжнюк О. М. Діяльність державних органів з охорони пам'яток історії та культури на Одещині 1945–1991 рр. / О. М. Присяжнюк // Інтелігенція і влада : мат-ли П'ятої Всеукр. наук. конф. (Одеса, 24–25 груд. 2009 р.): у 3-х чч. – Одеса : Астропрінт, 2009. – Ч. 3. – С. 131–146.
33. Тимофієнко В. І. Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини / В. І. Тимофієнко // Пам'яткознавчі студії в Україні : теорія і практика ; відп. ред. В. О. Горбик / ІІУ НАН України; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – С. 283–312.

## Тема 4

Діяльність освітніх  
та наукових установ  
з вивчення та дослідження  
пам'яток історії та культури

Вивчення культурної спадщини Одеського регіону почалося з пам'яток археології наприкінці XIX ст., але воно носило несистематичний і епізодичний характер та було перервано подіями громадянської та Другої світової війни. Так, наприклад, у «Зводі археологічних пам'яток Поділля» Є. Сицинським були опубліковані деякі знахідки давніх речей, поховань та скарбів, зроблених в кінці XIX ст., а також описані кургани біля ряду сіл [73, с. 197].

Так, 1944–1947 рр. історики та археологи ОДУ ім. І. І. Мечникова М. О. Болтенко та М. С. Синіцин, спільно з науковими співробітниками ОАМ та археологами Києва, Москви, Ленінграда проводили археологічні розкопки в с. Ільїнка та біля с. Усатове під Одесою.

Систематичне дослідження трипільських поселень розпочалося 1949 р. розкопками виявленого випадково при будівництві дамби біля с. Кирилівка Кодимського району трипільського поселення Олександрівка Одеським археологічним музеєм [57, 58]. У цьому ж році О. Ф. Лагодовською було відкрито трипільське поселення у с. Стримба Кодимського району [68]. У 1952 р. біля с. Шершенці Кодимського району також при будівництві дамби було знайдено поховання з посудинами, яке належить до балтської групи пам'яток епохи пізньої бронзи [53].

У перші повоєнні роки у великих містах України, зокрема у Львові, Харкові були створені від-

ділення ІА АН УРСР. Науковий відділ Інституту було створено й в Одесі, його основне завдання полягало у археологічному дослідженні території Північно-Західного Причорномор'я, а також території між Бугом і Дністром. З перших днів існування цієї наукової організації її керівники – відомі вчені археологи М. О. Болтенко та М. С. Синіцин – здійснювали низку важливих заходів щодо вивчення історії краю. Відділом ІА АН УРСР систематично проводилися роботи, які були пов'язані з розкопками стародавнього культурного центру періоду освоєння каменю і заліза поблизу с. Усатове і Великого Куяльника, а також дослідження умов розповсюдження цієї культури по берегам лиманів та річок. В організації археологічних досліджень, які здійснював одеський відділ, постійно брали участь вчені ІА АН УРСР, такі як О. О. Лагодовська, Т. С. Пассек, О. В. Черниш та ін. [65, с. 2].

До активної участі у роботі ОАМ залучали молодь – школярів та студентів. Так, при ОАМ був створений гурток юних археологів, в якому учні одеських шкіл займалися вивченням давньої історії краю та долучалися до роботи над оригіналами пам'яток старовини [86, с. 125].

На початку 50-х років ХХ ст. активні розвідувальні роботи працівників ОАМ на півночі області призвели до відкриття десятків різночасових поселень. Так, 1952 р. Кодимо-Дністровською експедицією ОАМ під керівництвом О. Л. Єсипенка була проведена розвідка за маршрутом Кодима – Котовськ – Рибниця та обстежена долина р. Ягорлик від північного кордону Кодимського району до Котовська, наслідком якої стало від-



криття 16 поселень [3, 34, 40–42, 56]. У 1954 р. розвідками співробітників ОАМ А. А. Кравченко та Л. Г. Гаркуші, які досліджували верхів'я р. Тростянець і частково долину р. Ягорлик, а також балки рік Белочі та Молокіш, був відкритий ряд поселень та курганів [2, 23, 24]. 1955 р. співробітниками ОАМ Е. Ф. Патоковою і Г. О. Подмогильною було проведено розвідку за маршрутом Кодима – Піщаная – Саврань – Криве Озеро, під час якої за два кілометри від Кодими було виявлене поселення з ліпною та гончарною керамікою [28, 29]. У 1956 р. співробітниками ОАМ А. Н. Єрмолаєвою та І. І. Козиренко проводилися розвідка і розкопки поселень Калинівка І і ІІ у Кодимському районі [8, 22]. В цей же час у Кодимському районі тривали розкопки трипільських поселень Олександрівка (1950–1957 рр.), Кирилівка (1950–1951 рр. і 1955 р.) і Черкасів сад І (1957 р.) під керівництвом О. Л. Єсипенко [9–17, 35–38, 43, 44].

У 60-ті рр. ХХ ст. почалися перші пошуки пам'яток кам'яного віку у регіоні. У 1962 р. Одеським палеолітичним загоном ЛВІА АН СРСР під керівництвом П. Й. Борисковського були відкриті пізньопалеолітичні місцезнаходження Куркарипа і Понора біля с. Нестоїта Котовського району [46]. 1963 р. краєзнавцем В. І. Красковським біля с. Пиріжна Кодимського району була знайдена пізньопалеолітична стоянка Шепетків Яр, яка досліджувалася ним же у наступному році [62]. Розвідками студентів ОДУ Л. М. Лисициною, В. І. Ядвичуком і С. П. Смольяніною було відкрито ряд місцезнаходжень кам'яного віку і поселень черняхівської культури на околицях м. Кодима у 1968 р. [25, 77, 84]. 1968 р. біля с. Гербіно Балтського району був

знайдений бронзовий меч карасукського типу [87]. На думку О. І. Тереножкіна, він є одним з найста-  
родавніших кіммерійських мечів, який потрапив у  
Північне Причорномор'я в X–IX ст. до н. е. [85, с. 106].

З 60-х рр. стало традицією проведення в Одесі  
щорічних наукових конференцій, які були при-  
свячені підсумкам польових археологічних до-  
сліджень. Ці конференції пізніше отримали назву  
«об'єднані наукові сесії», організатором яких  
виступав ОАМ спільно з історичним факультетом  
ОДУ та ОАТ. Тільки 1963–1985 рр. було організова-  
но 33 археологічні загани та одна археологічна  
експедиція [82, 83]. У роботі сесій брали участь  
представники науково-дослідних установ, ви-  
щих навчальних закладів, музеїв, а також вчите-  
ля і краєзнавці м. Болграда, Миколаєва, Москви,  
Одеси, Сімферополя, Херсона. Тематика допові-  
дей в наукових сесіях була дуже широкою. У їх  
основу було покладено результати археологіч-  
них польових робіт. Саме повідомлення та допо-  
віді цих конференцій лягли в основу випусків  
збірки «Краткие сообщения о полевых археоло-  
гических исследованиях» [63].

Наймасовіші відкриття пам'яток археології, а та-  
кож їх дослідження почалися з 70-х років XX ст.,  
коли стали проводитися систематичні порайон-  
ні розвідувальні роботи, пов'язані зі складанням  
зводу пам'яток археології Одеської області. Так,  
1972 р. загін Одеського держуніверситету спіль-  
но з співробітниками Одеського археологічного  
музею під керівництвом В. Н. Станка проводив об-  
стеження Кодимського району, а у 1975 р. загін  
на чолі з А. Г. Загинайлом – у Котовському ра-  
йоні [39]. У Кодимському районі були розвідані

8 стоянок кам'яного віку, 13 енеолітичних поселень, 1 – епохи бронзи, 4 – перших століть н. е. та декілька курганів [18]. У Котовському районі маршрут загону проходив від с. Романівка по долині р. Тростянець до південної околиці с. Стара Кульна, околиць сіл Домниця та Станіславка, а також від Ягорлицького лісу по долині Ягорлику до південної межі району, включаючи обстеження балок, які впадають у долини цих рік. Окрім повторного обстеження відкритих раніше поселень, було виявлено 6 нових поселень і ряд курганів.

У Кодимському районі при новому обстеженні 1973 р. загonom під керівництвом В. Н. Станка були виявлені ще 6 місцезнаходжень кам'яного віку, розташовані поблизу с. Івашків [74, с. 147–148; 78, с. 115–117], і розпочаті стаціонарні дослідження пізньопалеолітичної стоянки Івашків VI, які продовжувалися до 1976 р. включно [75, 76, с. 42–48; 79–81]. У 1976 р. палеолітичним загonom Причорноморської експедиції ІА АН УРСР на чолі з С. П. Смольяніною були проведені невеликі розкопки пізньопалеолітичної стоянки Серединний Горб біля с. Івашків Кодимського району [61].

У 70-ті роки ХХ ст. співпрацівниками ОАМ були поновлені роботи на трипільських поселеннях Кодимського району. З 1971 по 1977 роки продовжувалося дослідження поселення Олександрівка К. В. Зіньковським і Н. Б. Зіньковською [59]. 1979 р. Трипільським загonom Причорноморської експедиції ОАМ на чолі з Н. Б. Бурдо були відкриті нові трипільські пам'ятки Слобідка-Західна та Слобідка-Лісництво, на першому з яких проводилися стаціонарні дослідження протягом 1979–1981 рр. [47]. У 1981 р. нею ж були проведені

охоронні розкопки на трипільському поселенні Тимкове [48]. В цьому ж році до ОАМ надійшов скіфський меч V ст. до н. е., випадково знайдений за 4 км на північний захід від м. Котовська при оранці городу [67]. Співробітниками ОАМ В. І. Козловим і С. Б. Охотниковим були досліджені два поховання з черняхівського могильника у с. Нестоїта Котовського району [60]. З 1983 р. по 1985 р. проводила розкопки на трипільському поселенні Черкасів сад II начальник Кодимського загону Причорноморської експедиції ОАМ Л. Ю. Поліщук [70].

В 1974 р. у с. Крижовлін на півночі Балтського району випадково була знайдена унікальна золота ваза з двома ручками, яка потрапила до експозиції «Золотої скарбниці» ОАМ (інв. № 53560). Крижовлінська золота ваза, яка є найстародавнішим золотим сосудом в Україні, поряд із Вилчетринівським скарбом (Болгарія) належить до кола небагатьох сакральних золотих виробів доби бронзи, виготовлених, мабуть, під впливом крито-мікенського мистецтва [55].

В 70-х рр. XX ст. в регіоні були початі систематичні дослідження пам'яток доби бронзи. В результаті розвідок 1972–1974 рр. під керівництвом В. Н. Станко у північних районах Одеської області було відкрито загалом понад 60 поселень доби пізньої бронзи [51, 52]. Декілька нових поселень, поховань та окремих бронзових виробів було виявлено 1977–1978 рр. Більша частина відкритих поселень по підйомному матеріалу аналогічна Сабатинівському поселенню на Південному Бузі та, мабуть, складає з ним одну культурно-хронологічну групу.

1976–1978 рр. Балтським загonom ОАМ під керівництвом В. П. Ванчугова проводились стаціо-

нарні розкопки поселення Балта біля с. Беліно Балтського району [49]. В результаті досліджень у регіоні відкрита нова група пам'яток доби пізньої бронзи, яка була виділена в балтський локальний варіант білозерської культури. 1985 р. у с. Слобідка Кодимського району на поселенні пізньої бронзи була знайдена рідкісна кам'яна ливарна форма для виготовлення бронзових черенкових вістрь до стріл [50].

У 1985 році була виявлена пізньопалеолітична стоянка Ліски біля с. Івашків Кодимського району, яка досліджувалася протягом 1985, 1987, 1989–1991 років Кодимським загonom Причорноморської експедиції ІА АН УРСР на чолі з С. П. Смольяніною. Під час робіт на стоянці Ліски загін проводив розвідки, наслідком яких стало відкриття трипільських поселень Дякова Хата у центрі с. Івашків, Попове поле біля с. Стримба, поселень епохи пізньої бронзи Канева балка I і II на східній околиці с. Івашків [69]. У 80-ті роки ХХ ст. у вказаних районах проводилися розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури» по Одеській області О. В. Гудковою і І. В. Сапожниковим [4].

На початку 90-х років ХХ ст. у Кодимському районі в зоні будівництва газопроводу проводилися розвідки експедицією «Газопровід» ІА АН УРСР під керівництвом А. С. Островерхова, які дозволили виявити кілька об'єктів культурної спадщини – курганних могильників та окремих курганів в околицях сіл Тимкове, Кирилівка і Мала Слобідка. Тоді ж, 1991 р., було розкопано курган епохи енеоліта-бронзи біля с. Тимкове [66]. В цьому ж році були початі розкопки трипільського поселення Івашків сад, які проводилися Івашківським загonom ОАМ на чолі з Л. Ю. Поліщук [69].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. розпочався новий етап досліджень з археології та краєзнавства. В цей час відбулася реорганізація ОАТ, було обрано склад нового правління (С. Б. Охотніков – голова, І. Б. Клейман – секретар), яке зосередило увагу на створенні свого друкованого органу та організації наукових конференцій. Результатом цього стало видання збірників «Краткие сообщения Одесского археологического общества» та «Древнее Причерноморье: Краткие сообщения Одесского археологического музея» [63]. Аналізуючи наукові праці, збірники, матеріали конференцій, які протягом другої половини 40-х – на початку 90-х рр. XX ст. вийшли друком за сприянням ОАТ та ОАМ, можна зазначити, що:

- ✧ завдяки комплексному вивченню історичних пам'яток, їх систематизації, підготовці та друкуванню багатьох наукових праць з організації та проведення археологічних розкопок в науку було введено значний матеріал, який сприяв створенню повної археологічної карти міжріччя Дністра і Південного Бугу;
- ✧ на основі сукупності архівних джерел та опублікованих наукових праць істориків та археологів стало можливим виявити й проаналізувати загальні та суто специфічні для півдня України явища та тенденції розвитку пам'яткоохоронної справи, а також історичної науки взагалі;
- ✧ спільна діяльність ОАТ та ОАМ щодо дослідження пам'яток археології, широкої популяризації наукових знань, організації виставок історичних пам'яток у музеях Одещини сприяла тому, що до наукового обігу було введено значні матеріали із фондів ОАМ, який вважався од-

ним із найбільших археологічних музеїв СРСР, де вже на той час було зібрано понад 150 тисяч пам'яток стародавньої історії Північного Причорномор'я [72].

Отже, діяльність ОАТ, яке діяло на базі ОАМ, сприяла підвищенню рівня археологічних досліджень, а це в значній мірі позначилося і на якості пам'яткоохоронних досліджень. Створення та діяльність ОАТ дали новий поштовх до розвитку археології. Воно мало на меті продовжувати традиції Одеського товариства історії і старожитностей, активізувати наукову та просвітницьку діяльність, займатися виданням результатів досліджень в регіоні та координувати діяльність археологів, істориків, краєзнавців. На жаль, із створенням УТОПІК ОАТ, яке, згідно статуту, було організовано з тими ж задачами, значно знизило свою активність у справі охорони, збирання та широкої популяризації наукових знань відносно пам'яток старовини.

Хоча ОАТ намагалося взяти на себе функцію наукового керівництва та координації досліджень з питань дослідження пам'яток археології, йому це вдалося лише частково. Слід підкреслити, що значна заслуга Товариства полягала у дослідженні території Північно-Західного Причорномор'я, виявленні пам'яток на місцях, залученні пам'яткоохоронців до археологічних експедицій, проведенні зборів, археологічних сесій, конференцій спільно з спеціалістами пам'яткоохоронної справи.

Розгалужена мережа державних історичних та історико-краєзнавчих музеїв, а також музеїв та музейних кімнат, що діяли на громадських засадах у навчальних закладах, на підприємствах, органі-

заціях та установах в післявоєнний період, стає полем діяльності з охорони пам'яток історії. Вже в серпні 1944 р., невдовзі після звільнення Одеси, був покладений початок створенню музею оборони міста. Спочатку це була виставка «Героїчна оборона Одеси», на основі якої було створено республіканський музей «Оборони Одеси» [31, арк. 2]. Науково-дослідна робота музею була спрямована на збирання та наукову обробку матеріалів, які свідчили про оборону міста. Велику роботу проводили наукові співробітники музею щодо вивчення історії міста періоду Другої світової війни. Так, у 1947 р. для збору експонатів, проведення фотозйомки співробітники виїжджали на місця боїв в дні оборони Одеси, на місця дій партизанських загонів періоду окупації, а також в м. Котовськ, на станції Вапнярка, Роздільна [31, арк. 3]. При музеї було створено науково-методичну раду, до складу якої входили вчені-історики міста С. Боровой, К. Добролюбський, С. Ковбасюк, Н. Розенталь. Рада займалася розглядом експозиційних планів, затвердженням планів заходів наукової та масової роботи музею «Оборони Одеси», а також надавала науково-методичну допомогу іншим музеям області, таким як Білгород-Дністровський краєзнавчий музей, який відновив свою роботу у 1947 р., Ізмаїльський історичний музей О. В. Суворова (1946) та іншим [27].

Працівниками відділів оборони та партизанського руху постійно проводилися експедиції по районах міста та області, з метою вивчення історії краю і збору матеріалів, публікація статей в республіканській і місцевій пресі, а також вони надавали практичну допомогу викладачам середніх шкіл щодо організації гуртків в шко-



лах міста. Так, науковим співробітником музею «Оборони Одеси» А. Бужевичем у 1953 р. було розроблено приблизний план проведення занять історичних гуртків з використанням матеріалів місцевих музеїв [32, арк. 27]. У 1953 р. колектив наукових співробітників музею «Оборони Одеси» працював над складанням тексту путівника по музею, але у зв'язку із зміною профілю музею на історико-краєзнавчий путівник так і не вийшов друком. Внаслідок цього працівники музею почали вивчати питання, пов'язані з історією Одеси і краю з кінця XVIII ст.

У перше повоєнне десятиріччя в Одеській області працювало шість музеїв різного профілю, які були розташовані в самому місті. 1946 р. було створено Одеський обласний природо-краєзнавчий музей, який 1950 р. змінив профіль на суто краєзнавчий. Але експонати, представлені в ньому, були переважно природознавчого, а не краєзнавчого характеру. Експозиція краєзнавчого музею складалася з двох відділів: природи та історії радянського періоду. Колектив наукових співробітників Одеського обласного природо-краєзнавчого музею систематично працював над вдосконаленням форм і методів організаційної роботи щодо збору краєзнавчого матеріалу та використанню його як в експозиції обласного музею, так і шкільних музеях. Науковий співробітник В. Прокудіна написала методичне видання «Форми та методи збирання краєзнавчого матеріалу на селі», а за допомогою інших працівників в школі № 122 м. Одеса було організовано гурток краєзнавців [33, арк. 3–4].

За наказом Міністерства культури України від 30 травня 1955 р. Одеський державний музей «Оборони

Одеси» було об'єднано з Одеським обласним краєзнавчим музеєм та створено на їх базі Одеський державний історико-краєзнавчий музей (ОДІКМ) республіканського підпорядкування [26, арк. 1]. У 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. були створені: Одеський меморіальний музей О. Пушкіна (який згодом було передано до Одеського літературного музею), «Меморіал 411-й берегової батареї», «Бойовий шлях 18-ї армії», який було реформовано у «Музей військових реліквій».

«Героїчна оборона Одеси», «Одеса – місто бойових і революційних традицій» – це основні лекції історико-краєзнавчої тематики. Значну допомогу у проведенні цих заходів надавали музею актив ради сприяння музею, який складався із двох секцій – секції учасників Жовтневої революції, громадянської війни і секції ветеранів Великої Вітчизняної війни і соціалістичного будівництва. Вони брали участь у виявленні та визначенні зібраних документів і фотографій, у всіх масових заходах, які проводилися з відвідувачами, в увічненні пам'яті героїв боїв за Одесу.

Співробітники ОДІКМ виїжджали для консультації краєзнавців в райони області, виступали з методичними доповідями про розвиток краєзнавства на районних учительських конференціях, на семінарах, які проводили спільно з музеєм дитяча екскурсійна туристична станція, будинок піонерів і будинок народної творчості. За 1963–1964 рр. було проведено дві екскурсії-походи територією Одеської області з метою збору матеріалів з історії краю. Експедиційні загони школярів отримували спеціальні завдання від співробітників ОДІКМ. Музей підтримував тісні зв'язки з Одеською

обласною дитячою екскурсійно-туристською станцією: проводив консультації для юних краєзнавців, допомагав у розробці туристських маршрутів історичними місцями області тощо. З 60-х рр. у середніх школах Одеської області робота юних краєзнавців стала носити інший характер. Групи краєзнавців, яких називали «червоними слідопитами», систематично проводили значну роботу щодо виявлення імен загиблих під час Другої світової війни, тим самим вивчаючи історію рідного краю. Багато нових матеріалів про учасників Татарбунарського повстання 1924 р. вдалося зібрати учням Татарбунарської середньої школи, а учні Одеських середніх шкіл № 121, 100 внаслідок краєзнавчої гри «Операція „Одеса“», зібрали багато цінних відомостей та матеріалів про історичне минуле міста, героїв боїв за Одесу в роки Другої світової війни. Краєзнавча робота «червоних слідопитів» спрямовувалася і проводилася під керівництвом вчителів, співробітників музеїв, бібліотек, більшість яких були активними краєзнавцями-аматорами [7, арк. 43–49].

Значні дослідження пам'яток археології у 50–60-х рр. ХХ ст. проводив ОАМ. Однією з функцій музею у досліджуваний період стала допомога місцевим краєзнавцям в створенні музейних кімнат та археологічних гуртків. Стало традицією у 60–70-х рр. ХХ ст. систематичне проведення співробітниками музею семінарів, засідань краєзнавчого активу в районах області. Поряд із наданням методичної допомоги краєзнавцям музеїв виділяв з обмінного фонду певну кількість місцевого матеріалу для створення музейних кімнат.

Так, із цією метою, протягом 1960 р. із обмінного фонду було використано 1680 експонатів.

Вже 1961 р. в області функціонувало 11 музейних кімнат, які були створені за допомогою наукових співробітників ОАМ. При музеї був створений гурток юних археологів, в якому учні займалися вивченням давньої історії краю та долучалися до роботи над оригіналами пам'яток [86, с. 125]. 1965 р. клуб нараховував 62 учня з різних середніх шкіл міста. Заняття в клубі проходили регулярно один раз на тиждень. Науковою радою музею було рекомендовано план занять гуртків, тематика яких була різноманітною: «Пам'ятки палеоліту на території Північного Причорномор'я», «Про що розповідають монети», «Методика розкопок давніх пам'яток» та інші.

Багато занять проводилися безпосередньо на місцях археологічних розкопок в Усатово, Роксоланах, Білгород-Дністровському. Юні краєзнавці на заняттях в ОАМ знайомились з експозиціями та фондами, їм демонструвалися кінофільми, які висвітлювали стародавню історію [19, арк. 80–89]. Члени гуртка для своїх шкіл, під керівництвом наукових співробітників музею, створювали в своїх школах археологічні кутки. Робота шкільних археологічних гуртків була спрямована на те, щоб поглибити знання учнів з історії рідного краю, підготувати їх до майбутніх археологічних експедицій, участь в яких для школярів становила не тільки значний інтерес, але й вимагала відповідальності. Знання, які отримували учні в музеї, допомагали їм краще засвоювати шкільну програму з історії, пов'язувати факти загальної історії з історією свого краю, району, села.

Тільки 1965 р. члени клубу «Юний археолог» брали участь у семи експедиціях, які були орга-

нізовані ОАМ спільно з ІА АН УРСР. Так, внаслідок проведених 1966 р. експедицій до музею надійшло понад 800 нових пам'яток давньої культури. ОАМ систематично залучав учнів шкіл Одеси та області до участі в археологічних розкопках, адже робота і життя в експедиції пробуджували у них інтерес до минувшини.

Поліпшенню діяльності музеїв, пропаганди пам'яток матеріальної і духовної культури сприяла постанова ЦК КПРС, ЦК КП України «Про поліпшення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» від 12 травня 1964 р. Музеї Одещини провели значну роботу щодо підвищення ефективності краєзнавчої діяльності, крім того, були розроблені перспективні плани, в яких були визначені заходи щодо покращення експозицій народних музеїв, наукового комплектування фондів, зміцнення зв'язків з громадськістю, збору цінних історичних реліквій, матеріалів з історії фабрик, заводів, колгоспів, організації виставок і народних музеїв в районах області.

У 60–70-ті рр. ХХ ст. в Одеській області кількість державних музеїв зменшилася, проте відкривалися нові, змінювався профіль інших. Так, Одеське обласне управління культури спільно з обласним комітетом профспілки працівників культури створило 1965 р. обласний комітет у зв'язку з всесоюзним оглядом музеїв, який було присвячено 50-річчю радянської влади. Протягом року було проведено огляд народних музеїв області, а у червні 1966 р. відбулася методична нарада з керівниками народних музеїв і картинних галерей, на якій розглядалися питання щодо створення музеїв та якісного поліпшення їх експозицій, за-

лучення широкого краєзнавчого активу, створення відділів радянського періоду, завдання краєзнавчого активу з охорони історичних пам'яток, могил видатних діячів тощо. Райони області і народні сільські музеї були закріплені за кожним державним музеєм для надання конкретної методичної допомоги. Обласне управління культури для надання допомоги музейним працівникам і краєзнавцям випустило методичний посібник «Вище рівень краєзнавчої роботи», в якому були зібрані матеріали обласної конференції краєзнавців, що відбулася у 1965 р. Питання про роботу музеїв області систематично розглядалося на засіданнях ради обласного управління культури, на засіданнях працівників музеїв Одеської області. У березні 1965 р. було проведено засідання працівників музеїв і краєзнавців, яке було присвячено результатам діяльності музеїв області за 1964 р. У червні 1965 р. при ОДІКМ відбувся семінар керівників народних музеїв і краєзнавчого активу, який проводило обласне управління культури. Всі ці заходи не тільки надавали методичні поради в організації роботи музеїв, а й сприяли збільшенню громадських музеїв, розгортанню краєзнавчого руху на Одещині [45].

Створення народних музеїв протягом 60–70-х рр. ХХ ст. активізувало краєзнавчу роботу на Одещині. В цей час тисячі краєзнавців-аматорів, вчителів, студентів, колгоспників, сотні тисяч школярів займалися вивченням рідного краю. Слід зазначити, що краєзнавство у середніх школах стало найбільш масовою формою пам'яткоохоронної роботи. В області були організовані десятки шкільних музеїв. Почався активний пошук

реліквій, предметів праці та побуту, стародавніх книг, документів, картин.

Вивчалися документальні матеріали архівів Одеси, Ізмаїла, періодичні матеріали, спогади учасників історичних подій, що відбувалися на території області. Внаслідок проведеної роботи було виявлено багато археологічних пам'яток – давні поселення, кургани, які розкривали історію розвитку господарства, культуру мешканців, що перебували на цій території в різні періоди її історії. Деякі результати цієї роботи мали велике наукове значення. Так, саме завдяки краєзнавчій роботі вчені відкрили в с. Ясинове II (Любашівського району) стоянку епохи кам'яного віку, а в м. Болграді – поселення культури Гумельниці [62, с. 17]. На базі зібраних матеріалів і документів відкривалися на громадських засадах історико-краєзнавчі музеї, картинні галереї, музеї бойової слави, а також музеї історії окремих районів.

Створенню народних музеїв, розгортанню краєзнавчої роботи у районах області сприяли краєзнавці-аматори. При музеях створювався краєзнавчий актив, яким керувала рада музею. В свою чергу рада організовувала збір експонатів, вивчення історії краю краєзнавцями, створення експозиції музею, проводила масову виховну роботу, здійснювала охорону пам'яток історії і культури, підтримувала зв'язок з державними музеями області.

В повоєнні роки одним із перших народних музеїв на Одещині, який було відкрито 1957 р., став народний музей Татарбунарського повстання. Разом з боротьбою населення Бессарабії проти румун-

ських окупантів він відображав історичне минуле та радянську сучасність краю. Болградські краєзнавці на чолі з краєзнавцями Л. Суботиним і П. Єшмековим провели велику роботу щодо збирання експонатів, в результаті якої у 1960 р. було створено експозицію, що знайомила з історією м. Болграда, його традиціями і особливостями розвитку. Музеї, кожний по-своєму, розкривали історію району, акцентуючи увагу на важливих, характерних для нього історичних подіях. Так, у Савранському народному музеї, який було створено у 1961 р., діяла експозиція про діяльність партизанського підпілля, а саме розкривалися дії партизанського загону «Буревісник», який проводив операції на півночі Одещини в роки Другої світової війни [71].

Співробітники проводили екскурсії не тільки по експозиції музею, а й по місцям розташування та діяльності партизанського загону. Значна частина експозиції Котовського музею була присвячена життю та діяльності Г. Котовського. Активісти музею під керівництвом краєзнавця, учасника громадянської війни Д. Кравецького, зібрали сотні цінних фотодокументів і експонатів, які відображали історію Котовського району періоду української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. [7, арк. 46].

У Березівському районі було створено три народних музеї: історії Березівського району (м. Березівка), історії і трудової слави колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС (с. Розквіт) і колгоспу «Іскра» (с. Раснополь). Під керівництвом І. Балабона, засновника цих музеїв, краєзнавці-аматори систематично поповнювали їх новими експонатами.



Питання про розширення експозиції меморіального музею у м. Фрунзівка ставили також співробітники народного музею, який зберігав значні матеріали про життя і діяльність М. Фрунзе [7, арк. 47].

Експонати музею с. Яськи Біляївського району демонстрували діяльність Придністровського партизанського загону в роки громадянської війни. У с. Візирка Комінтернівського району у 1960 р. членами клубу краєзнавців було створено етнографічний музей. З кожним роком кількість народних музеїв в області збільшувалася. Так, якщо на 1964 р. на Одещині загальна кількість нараховувала 20 народних музеїв, в яких працювало близько 200 осіб громадського активу, то на 1967 р. кількість їх вже становила 40 народних музеїв і музейних кімнат. При середніх школах Одеської області діяло 24 шкільних музеїв, 48 залів, 278 кімнат, 429 кутків, експозиції яких в основному носили історико-краєзнавчий характер [30, арк. 48].

ОДІКМ і ОАМ систематично надавали методичну допомогу народним музеям, але штат наукових співробітників музеїв не дозволяв робити це постійно. В доповнення до цього 1965 р. за рішенням Міністерства культури УРСР за ОДІАМ були закріплені музеї Кримської, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської і Одеської областей для надання методичної допомоги щодо створення та розширення експозицій, у розгортанні наукової, науково-просвітницької та краєзнавчої роботи. Всього було закріплено 11 музеїв. Без наявності методичного відділу проведення цієї роботи передбачало багато труднощів, хоча директор музею М. Пустовойтенко та його замісник з наукової роботи В. Хохлов постійно відві-

дували музеї області для надання організаційної та методичної допомоги підшефним музеям щодо їх роботи та створенні експозиції. Музеї отримали рецензії на звіти за 1964 р., на плани роботи на 1965 р. Тематико-експозиційні плани були переглянуті, музеям були надіслані ґрунтовні зауваження з конкретними пропозиціями щодо усунення недоліків цих планів. Наукові співробітники підшефних музеїв протягом 15 днів проходили стажування у Одеському історико-краєзнавчому музеї [20, арк. 35–37]. Все це сприяло значній активізації краєзнавчої роботи музеїв.

Крім того, науковці державних музеїв Одещини проводили значну пропагандистську та агітаційну роботу щодо створення народних музеїв. Вони читали серед населення лекції про краєзнавчу справу та музейне будівництво, а науковці ОДІКМ та ОАМ розробили і надрукували «Пам'ятку краєзнавця», в якій надавалися науково обґрунтовані рекомендації щодо пошуків та відбору речових і документальних матеріалів для експозицій [27, арк. 4–9]. Значну допомогу надали методичні поради ОАМ по збору матеріалів для народних музеїв, в яких характеризувалися можливі знахідки, що можуть мати найбільшу цінність для створення експозицій. Усі зібрані матеріали обов'язково повинні були занесені в книгу обліку експонатів, хоча саме ця умова не завжди виконувалась працівниками народних музеїв [5, арк. 66–71].

Музеї Одещини постійно поповнювали свої колекції історичних пам'яток, адже правильне їхнє використання надавало можливість поліпшити стан експозицій, вдосконалювати форми науково-просвітницької і краєзнавчої роботи, яка багато в

чому залежала від якості створеної експозиції. Одним з основних напрямків роботи державних музеїв стали організація і проведення екскурсій з історії рідного краю, про життя та діяльність найбільш відомих співвітчизників. Як свідчать статистичні звіти, на рубежі 60–70-х рр. XX ст. кількість відвідувачів музейних закладів помітно зростає. Так, у 1959 р. кількість відвідувачів в ОДІКМ становила 94226 тис., 1962 р. – 105192 тис., 1965 р. – 140709 тис., а 1975 р. – 163675 тис. відвідувачів. Це пояснюється як відкриттям після реекспозиції нових культурно-освітніх установ, так і посиленням інтересу різних поколінь до власного минулого, народних традицій, кращих здобутків науки й культури.

Науково-дослідна, експедиційна робота музеїв Одещини сприяли і плідній видавничій діяльності. 1965 р. науковими співробітниками Одеської картинної галереї було видано ілюстрований каталог живопису, який зберігається в її фондах і сьогодні. В ОАМ щорічно проводилися наукові конференції, які були присвячені результатам археологічних досліджень експедицій, що проходили на території області. Доповіді цих конференцій регулярно друкувалися у наукових виданнях музею «Матеріали з археології Північного Причорномор'я» та «Короткі повідомлення про польові археологічні дослідження Одеського археологічного музею». Наукові співробітники музеїв Одещини брали активну участь у написанні та редагуванні статей до тому «Історія міст і сіл УРСР: Одеська область». Для покращення обслуговування відвідувачів було видано путівники з історії ОДІКМ, його відділу – музею О. С. Пушкіна,

з історії Білгород-Дністровської фортеці та інші. Наукові співробітники музеїв постійно публікували в періодичних виданнях статті про діяльність самих музеїв, висвітлювали кращий досвід роботи, нові надходження тощо. З'явилася нова форма масової краєзнавчої роботи у музеях – співробітництво з радіо- і телестудіями, філармонією, консерваторією, яка сприяла популяризації музеїв, залученню більшої кількості відвідувачів; їх чисельність зросла на 20 %, а кількість екскурсій – на 8–10 % [30, арк. 139–146].

Однак, з кінця 50-х та на протязі 60-х років ХХ ст. у сфері культури в цілому і музейництві зокрема спостерігаються негативні тенденції. Реальні скорочення асигнувань на розвиток культури, нігілістичне ставлення до неї виходило безпосередньо від перших посадових осіб країни, керівників партії та радянської держави. Зокрема, після виступу першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на січневому (1961 р.). Пленумі ЦК КПРС, в якому різко критикувалися всі витрати, спрямовані на розвиток музейних закладів, в СРСР починається кампанія по скороченню мережі державних музеїв. В ході її тільки в Україні було звільнено близько 400 музейних працівників, 10 державних музеїв було переведено на громадські засади.

Так, якщо наприкінці 60-х рр. ХХ ст. музейна мережа в Україні нараховувала 132 одиниці історичних, краєзнавчих, літературно-меморіальних, художніх та інших музейних закладів, то після проведеної так званої «перебудови» в республіці налічувалося 89 державних музеїв з філіалами [64, с. 12].

Згідно постанови колегії Міністерства культури УРСР, президії республіканського комітету проф-

спілок працівників культури і редколегії газет «Радянська культура», «Культура і життя» від 6 лютого 1969 р. «Про участь музеїв Української РСР у Всесоюзному огляді роботи музеїв, присвяченому 100-річчю з дня народження В. Леніна» рада Одеського обласного управління культури 22 квітня 1969 р. прийняла постанову «Про участь музеїв Одеської області у Всесоюзному огляді роботи музеїв, присвяченому 100-річчю з дня народження В. Леніна» [21, арк. 156]. Було організовано комітет у складі 15 осіб, який працював протягом 1969–1970 рр. Члени оргкомітету і наукові співробітники державних музеїв здійснили понад 30 виїздів у райони з метою надання практичної і методичної допомоги краєзнавчим активам з питань вдосконалення експозиції і розвитку різних форм масової роботи народних музеїв. Там проводилися семінари директорів і активів народних музейних кімнат, організовувалися відвідування представників державних музеїв у спорідненні за профілем музеї для взаємного обміну досвідом експозиційної, фондової і масової роботи.

1970 р. відбувся ювілейний огляд музеїв, були підведені підсумки і визначені переможці. Значна робота громадськості у 80-х рр. сприяла розширенню та розвитку народних музеїв й набуття кращого досвіду та зростанню їхньої кількості. Так, 1982 р. в Одеській області нараховувалося 234 громадських музея, з них 90 – в школах, 27 – на підприємствах, 22 – у вузах, технікумах, училищах, 95 – в установах [6, арк. 39]. Звання «народний музей» мали тільки 9 музеїв. Згідно вимог «Типового положення про музеї, що діють на громадських засадах» від 12 квітня 1978 р. зван-

ня «народний музей» присвоювалося музею, який працював на громадських засадах не менш ніж три роки, яким було б досягнуто високий рівень організаційної, науково-просвітницької, пропагандистської і культурно-виховної роботи при відвідуванні не менше ніж 5 тисяч осіб на рік, 70 проведених екскурсій та 500 оригінальних пам'яток історії та культури, які б мали наукову, історичну чи художню цінність [1, с. 31].

Музейні заклади області проводили значну роботу щодо формування музейних фондів, причому у другій половині 80-х рр. ХХ ст. фондова робота державних музеїв набуває певної специфіки. Відбувається переосмислення минулого, з'являються інші погляди на історію України, і це обумовило нові напрямки у виявленні та опрацюванні музейних фондів. Так, прагнучи якнайповніше висвітлити злочини тоталітарної системи, працівники краєзнавчих музеїв розпочали збір документів та спогадів громадян, які були жертвами політичних репресій. Критичні підходи у доборі експонатів обумовили в зазначений період обсяг їх надходжень до музею.

Водночас проводилась інвентаризація фондів, що супроводжувалася зняттям з державного обліку малоцінних предметів. Це суттєво вплинуло на стан музейної роботи в республіці і в області зокрема. На 1991 р. кількісні показники музейної мережі в Одеської обласні вищі серед областей Півдня України і становили 11 державних, 367 громадських музеїв, 13 з яких мали звання «народний».

Одночасно з досягненнями в роботі музеїв подальший розвиток їх діяльності гальмував ряд

суттєвих обставин. В деяких районах області розвитку історичного краєзнавства не приділялася належна увага. Так, протягом двох років краєзнавець В. Дубецький в Ананьївському районі намагався створити краєзнавчий музей, але не зміг знайти підтримки з боку керівництва районного управління культури. Багато музеїв, особливо в селах, потребували капітального ремонту приміщень, допомоги в організації експозиції, виставок, проведенні культурно-масової роботи.

Чимало документів та експонатів не були репрезентовані в експозиціях. Значна їх частина знаходилася в тісних, непристосованих для зберігання музейних матеріалів, приміщеннях. Переважна більшість музеїв не мали робочих кімнат для опрацювання фондів, бібліотеки, архіву, далеко не всі музеї мали наукову концепцію комплектування фондів, а також слабка державна фінансова підтримка негативно позначалися на діяльності музеїв [54, с. 187]. У музеях повільно проводився облік експонатів, відвідування, масових заходів, які проводили співробітники. Основними причинами слабкої роботи музеїв була пасивність музейних Рад, недостатня підтримка ініціатив краєзнавців-аматорів, слабе залучення до роботи громадськості.

Більшість музеїв створювалось і працювало за ініціативи окремих ентузіастів. Слабка матеріальна база музеїв, відсутність концепцій, критеріїв відбору пам'яток значно знижували ефективність краєзнавчої роботи музеїв.

Проте, незважаючи на пожвавлення та розмах краєзнавчої роботи в Одеській області, не можна стверджувати, що вона проводилась систематич-

но і на належному науковому рівні. Відчувалася відсутність центральних об'єднуючих та координуючих центрів, які б консультували ентузіастів краєзнавчої справи, розробляли методiku музейного будівництва, оперативно інформували краєзнавців та музеєзнавців про кращий досвід. На рівень краєзнавчої роботи впливав низький рівень видавничої бази, відсутність самостійного друкованого органу. В експозиціях деяких музеїв слабо була представлена місцева специфіка розвитку історії краю. Науково-дослідна і пошукова робота в деяких музеях проводилася неефективно, вони виступали просто охоронцями накопичених колекцій [88, с. 22–24].

Неоднозначну оцінку фахівців в умовах сьогодення одержав громадський рух щодо створення музеїв і музейних кімнат. Деякі з них нерозривно пов'язують його з силовими методами керівництва культурою, інші ж схильні вбачати в ньому виявлення ініціатив місцевого населення у прагненні глибше усвідомити історію рідного краю. Як переконує досвід, жодна з цих точок зору не може бути прийнятною, оскільки лише абсолютизує окремі сторони громадського музейного руху, не робить спроби розглянути весь комплекс наявних у ньому проблем.

Характеризуючи основні етапи розвитку громадського музейництва, було б несправедливо акцентувати сьогодні основну увагу лише на його негативних сторонах. Рух за створення громадських музеїв і музейних кімнат став важливим напрямком розвитку краєзнавства в регіоні, викликав у широких верств населення зацікавлення історією і культурою рідного краю. Найбільш актив-



но й ефективно здійснювалася музейна робота на громадських засадах там, де існував органічний зв'язок між краєзнавчим активом і співробітниками науково-дослідних установ, викладачами вищих навчальних закладів і, в першу чергу, з працівниками державних музеїв регіону.

Масштабні дослідження пам'яток археології у 50–60-х рр. XX ст. проводив ОАМ. За їх результатами у 60–70-х рр. XX ст. стало традиційним проведення наукових конференції та видання результатів досліджень. Але наймасовіші відкриття пам'яток археології, а також їх дослідження почалися з 70-х рр. XX ст. загоном ОДУ спільно з ОАМ, коли стали проводитися систематичні порайонні розвідувальні роботи, пов'язані з складанням Зводу пам'яток археології Одеської області.

Динаміка діяльності освітніх та наукових установ, що були невід'ємною частиною радянської системи охорони пам'яток історії та культури щодо дослідження ними пам'яток Одеського регіону, свідчить, що вона приймає систематичний характер з 1945 року та майже замирає на початку 60-х років XX ст. і знов активізується в 70-х роках XX ст. В цей час не лише вивчалися та досліджувалися пам'ятки в Одеській області, але й активно розроблялися теоретичні підвалини пам'яткоохоронної справи.

#### Питання для самоконтролю

1. Визначте початок систематичних досліджень археологічних пам'яток Одеського регіону.
2. Виокремте найбільш яскраві археологічні знахідки зазначеного періоду.
3. Перерахуйте основні освітні установи, які вивчали пам'ятки історії та культури Одеської області.

4. Назвіть основні наукові установи, які досліджували пам'ятки історії та культури Одеської області.
5. Проаналізуйте науково-просвітницьку діяльність та роль ОАМ у популяризації археологічних досліджень.
6. Охарактеризуйте діяльність народних музеїв Одеського регіону.

Довідкова література до теми

1. Типовое положение о музее, работающем на общественных началах. – К., 1978. – 35 с.
2. Гаркуша Л. Г. Дневник археологической разведки в Кодымском районе Одесской области и Рыбницком районе МССР по балкам рек Белочи и Молокиш в 1954 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 70476, 47 арк., 1954 р.
3. Гаркуша Л. Г. Дневник разведки в районах Слободки, Котовска и Рыбницы в 1952 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 69984, 12 арк., 1952 р.
4. Гудкова А. В. Отчет о работе Одесской обласной экспедиции по «Своду Археологических памятников» в 1986 г. – Науковий архів ІА НАН України, інв. № 22735. – 1986 р.
5. Деякі методичні поради щодо збору матеріалів для народних музеїв. – ДАОО, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Матеріали про роботу музеїв (інформації, довідки, доповідні записки, стислі звіти про роботу), арк. 66–71. – 1970 р.
6. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури за 1982 р. – ДАОО, ф. 7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 236 : Річні звіти про роботу правлінь міських та районних організацій товариства за 1979 р., том. І, арк. 3–48. – 1982 р.
7. Довідка про стан і заходи поліпшення роботи музеїв і краєзнавчої роботи в Одеській області. – ДАОО, ф. 7377 (Одеський обласний краєзнавчий музей), оп. 1, спр. 16 : Річний звіт про роботу музею за 1953 р., арк. 43–49. – 1975 р.
8. Ермолаева А. Н. Дневник Кодымо-Днестровской археологической экспедиции о раскопках

- в с. Калиновка Кодымского района в 1956 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 70597, 55 арк., 1956 р.
9. Есипенко А. Л. Дневник разведки и раскопок в с. Александровка в 1953 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 70224, 22 арк., 1953 р.
  10. Есипенко А. Л. Дневник разведки и раскопок в с. Кирилловка в 1953 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 70225, 23 арк., 1953 р.
  11. Есипенко А. Л. Дневник раскопок поселения Александровка в 1956 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 834, 18 арк., 1956 р.
  12. Есипенко А. Л. Дневник раскопок поселения Александровка в 1957 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 835, 34 арк., 1957 р.
  13. Есипенко А. Л. Дневник раскопок поселения Кирилловка в 1950 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 55730/1, 20 арк., 1959 р.
  14. Есипенко А. Л. Дневник раскопок поселения Кирилловка в 1951 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 55724, 12 арк., 1951 р.
  15. Есипенко А. Л. Дневник раскопок поселения Кирилловка в 1951 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 832, 12 арк., 1951 р.
  16. Есипенко А. Л. Дневник раскопок поселения Кирилловка в 1952 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 70132, 29 арк., 1952 р.
  17. Есипенко А. Л. Дневник раскопок поселения Кирилловка в 1955 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 844, 20 арк., 1955 р.
  18. Загинайло А. Г. Археологические разведки в Котовском районе Одесской области в 1975 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 74495, 42 арк., 1975 р.
  19. Звіт про роботу Одеського археологічного музею за 1964 р. – ДАОО, ф. Р-6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Матеріали про роботу музеїв (інформації, довідки, доповідні записки, короткі звіти про роботу), арк. 80–89. – 1965 р.
  20. Звіт про роботу Одеського державного історико-краєзнавчого музею за 1964 р. – ДАОО, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 142 : Звіт про роботу Одеського державного історико-краєзнавчого музею за 1964 р., арк. 35–37. – 1965 р.
  21. Звіт про роботу Одеського обласного управління оргкомітету щодо проведення огляду роботи музеїв

- за 1970 р. – ДА00, ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 425 :  
Звіт про роботу Одеського обласного управління  
оргкомітету щодо проведення огляду роботи музеїв  
за 1970 р., арк. 156–159. – 1971 р.
22. Козыренко И. И. Дневник Кодымо-Днестровской  
археологической экспедиции о раскопках в  
с. Калиновка Кодымского района в 1956 г. – Науковий  
архів ОАМ НАН України, інв. № 70598, 57 арк., 1956 р.
23. Кравченко А. А. Дневник археологической разведки  
в Кодымском районе Одесской области и Рыбницком  
районе МССР по балкам рек Белочи и Молокиш  
в 1954 г. – Науковий архів ОАМ НАН України,  
інв. № 70475, 50 арк., 1954 р.
24. Кравченко А. А. Дневник археологической разведки из  
с. Нестоита до р. Днестр и от р. Днестр до с. Глыбокое  
в 1954 г. – Науковий архів ОАМ НАН України,  
інв. № 70913, 87 арк., 1954 р.
25. Лисицина Л. Н. Архив разведки на севере Одесской  
области в 1968 г. – Науковий архів ОАМ НАН України,  
інв. № 84205, 7 арк., 1968 р.
26. Наказ Міністерства культури УРСР за 1955 р. «Про  
об'єднання музею „Оборони Одеси“ з Одеським обласним  
краєзнавчим музеєм та створення на їх базі Одеського  
державного історико-краєзнавчого музею» – ДА00,  
ф. Р-7376 (Одеський державний історико-краєзнавчий  
музей 1955–1991 рр.), оп. 1, спр. 1 : Накази Міністерства  
культури УРСР, арк. 1–4. – 1956 р.
27. Пам'ятка краєзнавцям Одеської області. – ДА00,  
ф. 6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 71 : Довідка про роботу  
народних музеїв, арк. 4–9. – 1968 р.
28. Патокова Э. Ф. Дневник разведки по маршруту Кодыма –  
Саврань – Кривое Озеро Одесской области в 1955 г. –  
Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 70955/2,  
20 арк., 1955 р.
29. Подмогильная Г. А. Дневник разведки по маршруту  
Кодыма – Песчаны – Саврань – Кривое Озеро Одесской  
области в 1955 г. – Науковий архів ОАМ НАН України,  
інв. № 70955/1, 26 арк., 1955 р.
30. Про хід виконання соціалістичних зобов'язань  
музеями області у зв'язку з підготовкою до 50-річчя  
радянської влади. – ДА00, ф. 6712 (Музеї Одеси),  
оп. 1, спр. 142 : Про хід виконання соціалістичних  
зобов'язань музеями області у зв'язку з підготовкою  
до 50-річчя радянської влади, арк. 138–153.

31. Річний звіт про роботу музею «Оборона Одеси» за 1947 р. – ДАОО, ф. 7375 (Музей «Оборони Одеси»), оп. 1, спр. 7 : Річний звіт про роботу музею за 1947 р., арк. 2–9. – 1948 р.
32. Річний звіт про роботу музею «Оборона Одеси» за 1953 р. – ДАОО, ф. 7375 (Музей «Оборони Одеси»), оп. 1, спр. 52 : Річний звіт про роботу музею за 1953 р., арк. 1–28. – 1954 р.
33. Річний звіт про роботу Одеського обласного краєзнавчого музею за 1953 р. – ДАОО, ф. 7377 (Одеський обласний краєзнавчий музей), оп. 1, спр. 16 : Річний звіт про роботу музею за 1953 р., арк. 1–8. – 1954 р.
34. Романова Т. Г. Дневник раскопок Александровки и разведок в 1952 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 69985, 33 арк., 1952 р.
35. Рудык Ф. С. Дневник раскопок в с. Александровка в 1950 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 69884, 39 арк., 1950 р.
36. Рудык Ф. С. Дневник раскопок в с. Александровка в 1951 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 69886, 13 арк., 1951 р.
37. Рудык Ф. С. Дневник раскопок в с. Александровка в 1953 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 70478, 42 арк., 1953 р.
38. Рудык Ф. С. Дневник раскопок поселения Кирилловка в 1951 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 55725, 24 арк., 1951 р.
39. Станко В. Н. Отчет разведочного отряда археологической экспедиции Одесского госуниверситета в 1972–1973 гг. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 85201, 26 арк., 1973 р.
40. Таганова В. И. Дневник разведки в районе Слободка-Гонората, Любомирка-Котовск в 1952 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 69982, 7 арк., 1952 р.
41. Таганова В. И. Дневники разведок в районе с. Тимково, ст. Слободка – г. Котовск, с. Колбасное 1952 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 69981/ (43 арк.), 69981/2 (80 арк.), 1952 р.
42. Таганова В. И. Разведка по маршруту Тимково – Слободка – Котовск – Колбасное – Андреевка и др. в 1952 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 69983, 8 арк., 1952 р.
43. Яровой А. З. Дневник Кодымо-Днестровской археологической экспедиции в Александровке

- в 1951 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 55722, 34 арк., 1951 р.
44. Яровой А. З. Дневник раскопок в с. Александровка в 1950 г. – Науковий архів ОАМ НАН України, інв. № 69987, 10 арк., 1950 р.
45. Ангелов Г. А. Народные музеи / Г. А. Ангелов // Одесса : Одесское книжное изд-во, 1962. – 128 с.
46. Борисковский П. И. Разведка памятников каменного века в Одесской области в 1962 г. / П. И. Борисковский // Краткие сообщения Одесского гос. археологического музея за 1962 год. – Одесса : Маяк, 1964. – С. 12–17.
47. Бурдо Н. Б. Исследование раннетрипольского поселения Слободка Западная в 1980 г. / Н. Б. Бурдо // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 5–16.
48. Бурдо Н. Б. Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментации в междуречье Днестра и Южного Буга / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Видейко // Северное Причерноморье: Материалы по археологии / Одесское археол. об-во. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 96–104.
49. Ванчугов В. П. Балтская группа памятников эпохи поздней бронзы / Ванчугов В. П. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 94.
50. Ванчугов В. П. Металлические наконечники стрел сабатиновской и белозерской культур / В. П. Ванчугов, И. Т. Черняков // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 24–37.
51. Ванчугов В. П. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра / В. П. Ванчугов, В. Г. Кушнир // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 119–127.
52. Ванчугов В. П. Памятники бронзового века в бассейне р. Кодыма / В. П. Ванчугов // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К. ; Одесса : Вища школа, 1976. – С. 197–209.
53. Ванчугов В. П. Работы Балтского отряда Причерноморской экспедиции / В. П. Ванчугов // Археологические открытия 1976 года. – М. : Наука, 1977. – С. 275–276.

54. Василенко А. М. Літопис слави народної / А. М. Василенко – К. : Наукова думка, 1974. – 190 с.
55. Дзис-Райко Г. А. Золотая чаша вылчetryновского типа из Северо-Западного Причерноморья / Г. А. Дзис-Райко, И. Т. Черняков // Советская археология. – 1981. – № 1. – С. 151–161.
56. Есипенко А. Л. Археологічні розвідки 1952 р. в районі Кодима – Котовськ – Рибниця / А. Л. Есипенко // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – Одеса, 1959. – Вип. 2. – С. 102–117.
57. Есипенко А. Л. Памятники ранней поры Триполья у поселка Кирилловка Одесской области / А. Л. Есипенко // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та археологии АН УССР. – К., 1955. – Вип. 4. – С. 140–141.
58. Есипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка / А. Л. Есипенко // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1957. – Вип. 1 – С. 10–23.
59. Зинковский К. В. Некоторые итоги раскопок раннетрипольского поселения Александровка / К. В. Зинковский // Тези пленарних і секц. доповідей XV Наукової конф. Ін-ту археології / Ін-т археології НАН України. – Одеса, 1972. – С. 92–95.
60. Козлов В. И. Охранные раскопки на черняховском могильнике в с. Нестоита Одесской области / В. И. Козлов // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 88–92.
61. Коробкова Г. Ф. Позднепалеолетическая стоянка Срединный Горб / Г. Ф. Коробкова, С. П. Смолянинова, Г. В. Кизь // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 5–18.
62. Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья / В. И. Красковский. – К. : Наукова думка, 1978. – 70 с.
63. Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса. – 1999. – 140 с.
64. Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950–1980 рр.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук / Крук Олександр Іванович; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 20 с.

65. Новая научная организация в Одессе // Большевистское знамя. – 1946. – 21 июня. – С. 2.
66. Островерхов А. С. Курган эпохи бронзы-энеолита у с. Тимково / А. С. Островерхов, Л. В. Субботин, А. В. Субботин // Археологічні дослідження в Україні 1991 року / ІА НАН України. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – С. 83–84.
67. Охотников С. В. Скифский меч из Котовска Одесской области / С. В. Охотников // Северное Причерноморье / Одес. археол. об-во. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 112–113.
68. Патокова Е. Ф. Археологические памятники по течению р. Савранки / Е. Ф. Патокова // Материалы по археологии Северного Причерноморья / Одесский гос. археол. музей. – Одесса, 1959. – Вип. 2. – С. 133.
69. Полищук Л. Ю. Новые исследования трипольских памятников в Кодымском районе Одесской области / Л. Ю. Полищук, С. П. Смолянинова // Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса, 1999. – С. 47–51.
70. Полищук Л. Ю. Раскопки трипольского поселения / Л. Ю. Полищук // Археологические открытия 1983 года. – М. : Наука, 1985. – С. 344–345.
71. Присяжнюк О. М. Наукові та освітні установи Одещини у справі вивчення та дослідження пам'яток історії та культури регіону (1945–1991 рр.) / О. М. Присяжнюк // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 4. – С. 56–68.
72. Присяжнюк О. М. Одеський археологічний музей та Одеське археологічне товариство у вивченні пам'яток археології на Одещині 1945–1991 рр. / О. М. Присяжнюк // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К. ; Глухів, 2009. – Вип. 2 : Матли Восьмої наук.-практ. конф. «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовтня 2009 р.). – С. 15–18.
73. Сицинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сицинский // Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899 / Под ред. П. С. Уварова и С. С. Слуцкого : в 2-х тт. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197–353.
74. Смолянинова С. П. Новые позднепалеолитические памятники лесостепной полосы междуречья Днестра и Южного Буга / С. П. Смолянинова // Материалы



- по археологии Северного Причерноморья / Одесский гос. археол. музей. – Одесса, 1976. – Вып. 8. – С. 144–154.
75. Смолянинова С. П. Особенности техники расщепления кремня на позднепалеолитической стоянке Ивашково VI / С. П. Смолянинова // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 21–24.
76. Смолянинова С. П. Палеолит и мезолит степного Побужья / С. П. Смолянинова. – К. : Наукова думка, 1990. – 109 с.
77. Смолянинова С. П. Разведки палеолита в Одесской области / С. П. Смолянинова // Тез. пленарн. і секц. доп. XV наук. конф. Ін-ту археології / Ін-т археології АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 69–73.
78. Смолянинова С. П. Разведки памятников каменного века на севере Одесской области / С. П. Смолянинова, В. Н. Станко // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К. ; Одесса: Вища школа, 1976. – С. 112–126.
79. Смолянинова С. П. Раскопки позднепалеолитической стоянки Ивашково VI / С. П. Смолянинова // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 22–24.
80. Смолянинова С. П. Раскопки позднепалеолитической стоянки Ивашково VI / С. П. Смолянинова // Археологические открытия 1975 года. – М. : Наука, 1976. – С. 393–394.
81. Смолянинова С. П. Раскопки позднепалеолитической стоянки Лески / С. П. Смолянинова // Археологические открытия 1985 года. – М. : Наука, 1987. – С. 415.
82. Сорокина Н. В. Шестая научная сессия по археологии в Одессе / Н. В. Сорокина // Советская археология. – 1965. – № 4. – С. 298–300.
83. Сыманович Э. А. Пятая научная сессия по археологии в Одессе / Э. А. Сыманович // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 346–348.
84. Сыманович Э. А. Уникальная керамическая находка в районе г. Кодымы / Э. А. Сыманович // Археологические открытия 1968 года. – М. : Наука, 1969. – С. 311–312.
85. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин – К. : Наукова думка, 1976. – 224 с.
86. Цыбесков В. А. Научно-просветительная деятельность Одесского государственного археологического музея / В. А. Цыбесков // Краткие сообщения

- о полевых археологических исследованиях ОГУ им. И. И. Мечникова и Одесского государственного археологического музея в 1960 году. – Одеса, 1961. – С. 122–125.
87. Черняков И. Т. Новые находки эпохи бронзы и раннего железа на Одессине / И. Т. Черняков // Археологические исследования на Украине 1968 г. – К. : Наукова думка, 1971. – Вып. 3. – С. 136–138.
88. Щербина Н. Ф. Роль громадських музеїв у розвитку краєзнавчого руху на Одещині у повоєнну добу (кінець 40-х – 60-ті рр. ХХ ст.) / Н. Ф. Щербина // Сучасний соціокультурний простір – 2005 : мат-ли Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф. – К.: ТОВ ТК «Меганом». – 2005. – Ч. 4. – С. 22–24.

## Тема 5

Діяльність громадських  
організацій з охорони пам'яток

**1959** року наукові співробітники Одеського археологічного музею спільно з вченими історичного факультету ОДУ, науковцями Інститутів історії та археології АН СРСР та УРСР, археологами Києва та Москви створили наукове археологічне товариство, яке об'єднало археологів та істориків Одеси, Києва, Москви, Ленінграда та інших міст, що займалися археологією Північного Причорномор'я, а також археологів-аматорів. Вони знайшли підтримку громадськості міста, Міністерства культури УРСР, Інституту археології АН СРСР, ІА АН УРСР та інших археологічних установ. Організаційний комітет ОАТ одержав 25 листів від видатних археологів країни, які підтримали ідею створення Товариства та виявили бажання взяти активну участь в його роботі [23, с. 102].

У травні 1959 року в Одесі відбулися організаційні збори ОАТ, на яких були присутніми 86 осіб – археологи, історики, краєзнавці, студенти Одеси. Були запрошені вчені різних наукових установ, внз, працівники музеїв з Білгород-Дністровського, Ізмаїла, Києва, Кишинєва, Миколаєва, Москви, Севастополя, Херсона та інших міст країни. В організаційних зборах взяли участь: член-кореспондент АН УРСР Л. Славін, доктори історичних наук В. Гайдукевич, Т. Пассек, О. Тереножкін, Д. Шелов та ін. Збори прийняли статут Товариства, який 16 жовтня 1959 р. було затверджено виконкомом Одеської обласної ради депутатів трудящих. У статуті вказувалось, що

Товариство є громадською добровільною науково-освітньою організацією, яка об'єднує спеціалістів у галузі археології та історії Північного Причорномор'я – працівників наукових установ, викладачів навчальних закладів і середніх шкіл, працівників музеїв і краєзнавців, які ставлять своїм завданням виявляти та вивчати археологічні пам'ятки Північного Причорномор'я, популяризувати наукові знання з питань стародавньої історії Причорноморського краю [15, с. 307].

Головою Товариства було обрано відомого вченого археолога, директора ОАМ М. Синіцина, а заступниками голови – члена-кореспондента АН УРСР Л. Славіна та заступника директора цього закладу О. Сальникова. До складу редакційної колегії увійшли: П. Й. Каришковський, Т. С. Пассек, М. С. Синіцин, А. І. Тереножкін та ін. На першому засіданні ОАТ було заслухано і обговорено доповіді науковців ОДУ, співробітників ОАМ, які висвітлювали дослідницьку роботу одеських археологів і нумізматів. Було вирішено, що в процесі накопичення матеріалів Товариство буде видавати «Записки Одеського археологічного товариства» та позиціонувати себе спадкоємницею Одеського товариства історії та старожитностей [18, 19].

Протягом своєї діяльності ОАТ проводило збори, до яких залучали велику кількість науковців. Цінність зборів особливо полягала в тому, що вони проводилися не тільки в Одесі, але й в містах Північного Причорномор'я, що дозволяло безпосередньо ознайомитися з різноманітними пам'ятками півдня України. У жовтні 1961 р. в Одесі відбулося засідання ОАТ, у роботі якого брали участь понад ста членів товариства – вче-

них Одеси, Білгород-Дністровського, Керчі, Києва, Ленінграда, Москви, Сімферополя, Харкова та інших міст країни. Доповіді учасників засідання мали різноманітну тематику, стосувалися різних територіальних та хронологічних меж досліджень. Так, підсумкам польових досліджень Прутсько-Дністровської археолого-етнографічної експедиції АН СРСР і АН Молдавської РСР була присвячена доповідь відомого вченого Г. Федорова (Москва). Дослідник П. Й. Борисковський (Ленінград) у доповіді «Пам'ятки кам'яного віку у Північно-Західному Причорномор'ї» розкрив важливість знаходження пізньопалеолітичного пам'ятника – стоянки Велика Аккаржа. Підсумки археологічних досліджень одеських археологів 1945–1961 рр. підвів у своїй доповіді А. Сальников (Одеса). Річні збори прийняли резолюцію, в якій були відзначені важливі заходи у справі подальшого вивчення археологічних пам'яток Північного Причорномор'я та пам'яткоохоронних досліджень зокрема [17, с. 146].

Проведення таких зборів спряло підвищенню рівня археологічних пам'яткоохоронних досліджень, обміну досвідом та друкуванню результатів польових та теоретичних досліджень. За роки існування ОАТ вийшли друком два томи «Записок» Товариства, брошури П. Борисковського і В. Красковського – «Памятники древнейшей человеческой культуры Северно-Западного Причерноморья» (1961 р.), Д. Шелова «Древний город Танаис» (1960 р.), Г. Ангелова – «Народные музеи» (1962 р.), «Краеведство і громадськість» (1963 р.) та ін. [14].

Аналізуючи наукові праці, зібрання, матеріали конференцій, які протягом другої половини

40-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. вийшли друком за сприянням ОАТ та ОАМ, можна виділити такі досягнення цих студій:

- ✧ завдяки комплексному вивченню історичних пам'яток, їх систематизації, підготовці та друкуванню багатьох наукових праць з організації та проведення археологічних розкопок до наукового обігу було введено значний матеріал, який сприяв створенню археологічної карти міжріччя Дністра і Південного Бугу;
- ✧ на основі сукупності архівних джерел та опублікованих наукових праць істориків та археологів стало можливим виявити й проаналізувати загальні та суто специфічні для Півдня України явища та тенденції розвитку пам'яткоохоронної справи, а також історичної науки взагалі;
- ✧ спільна діяльність ОАТ та ОАМ щодо дослідження пам'яток археології, широкої популяризації наукових знань, організації виставок історичних пам'яток у музеях Одещини сприяла тому, що до наукового обігу було введено значні матеріали із фондів Одеського археологічного музею, який вважався одним із найбільших археологічних зібрань у СРСР. Там вже на той час було зібрано понад 150 тисяч пам'яток стародавньої історії Північного Причорномор'я.

З 1959 року – року свого виникнення – ОАТ проводило діяльність щодо узагальнення результатів досліджень в регіоні та координування діяльності археологів, істориків, краєзнавців. На жаль, із створенням УТОПІК ОАТ, яке, згідно статуту, було організовано з тими ж задачами, значно знизило свою активність у справі охорони, зби-

рання та широкої популяризації наукових знань відносно пам'ятників старовини.

Наступною та єдиною (до 1993 р.) громадською організацією, яка піклувалася про охорону і збереження історико-культурної спадщини, стало Добровільне товариство охорони пам'яток історії та культури Української РСР, засноване постановою Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1965 р.

На захисті охорони пам'яток історії та культури активно виступила громадськість України. На сторінках центральної і місцевої преси, у наукових і літературно-художніх виданнях 1970–1990 років друкувалися роботи, наукові дослідження, листи вчених, архітекторів, письменників, митців, музейних працівників, краєзнавців, які гостро ставили питання про значні втрати культурних цінностей та духовності народу внаслідок руйнування історичних пам'яток старовини. Публічні виступи вчених і митців мали неабиякі практичні наслідки. Схвалюючи ініціативи відомих вчених і письменників, діячів культури та широкої громадськості республіки, Рада Міністрів УРСР у серпні 1965 р. прийняла постанову «Про організацію республіканського Добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР», яке стало одним із масових громадських організацій України. В умовах тоталітаризму Товариство протистояло ідеологічним догмам і зуміло врятувати сотні унікальних пам'яток, брало участь у їх реставрації, спорудженні нових монументів, увічненні пам'яті. Фундатором УТОПІК та його головою став відомий державний і науковий діяч П. Т. Тронько.

У грудні 1966 р. відбувся перший установчий з'їзд Товариства, на якому було затверджено його

статут. Метою і головним завданням УТОПІК, як визначав статут, було всебічне сприяння державній охороні культурної спадщини, широке залучення громадськості щодо збереження народних скарбів та активне використання пам'яток історичного минулого [2]. На Товариство покладалося завдання широкої пропаганди збереження культурних цінностей і розробка законодавства у цій галузі, громадський контроль за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток. Внаслідок цього в країні почали створюватися обласні та районні організації товариства. УТОПІК стало благодійною науково-творчою громадською організацією, заснованою з метою збереження, реставрації, вивчення та пропаганди пам'яток історії та культури, а також контролю за додержанням законодавства про їх охорону і використання.

В результаті розгалуження системи представництв та філій з'явилася Одеська обласна організація УТОПІК. У листопаді 1966 р. в Одесі на установчій конференції УТОПІК головою правління було обрано відомого вченого, на той момент кандидата історичних наук завідувача кафедри історії КПРС ОДУ Заїру Валентинівну Першину. До складу правління увійшли представники партійного апарату, вчені, наукові співробітники музеїв, архівів міста та області. Члени Товариства визначили мету своєї діяльності, яка полягала у наукових дослідженнях пам'яток історії, охороні та збереженні спадщини минулого [13, арк. 4].

Одним із напрямків роботи Одеської обласної організації УТОПІК стало залучення широкої громадськості до охорони і збереження пам'яток, які мали наукову, історичну, культурну та художню



цінність, вивчення і популяризація історичних, археологічних пам'ятників, пам'яток архітектури, мистецтва. Значну роботу проводила обласна організація і у справі спорудження нових пам'ятників, реставрації існуючих. Так, за сприянням Товариства на Одещині до кінця 60-х рр. було споруджено 37 пам'ятників, упорядковано 420 братських могил, 25 меморіальних дощок увічнило пам'ять героїв Другої світової війни. Так, визволенню Одещини присвячені пам'ятники маршалу С. Тимошенку в с. Фурманівка Кілійського району, полковнику С. Артемінку в с. Малинівка Іванівського району. Вздовж головного рубежу оборони міста, який становив 60-кілометрову дугу, було створено комплекс пам'яток на честь воїнів, які загинули під час оборони. До 20-ї річниці перемоги у Другій світовій війні на Одещині були приведені до порядку могили радянських воїнів і партизанів, які загинули під час війни. На місцях воєнних дій було встановлено монументи, пам'ятні знаки, меморіальні дошки. До 25-річчя звільнення Одеси було відкрито музей «Партизанська слава» в с. Нерубайське. Всього в селах Одеської області на братських могилах захисників було встановлено 40 монументів [20, с. 65–66].

Члени Одеської обласної організації УТОПІК брали участь у розробці перспективних планів щодо спорудження і реставрації історико-революційних пам'ятників в м. Одесі та в області, у обговоренні проектів пам'ятника місту-герою Одесі, гербів міста та області, надавали науково-методичні консультації при проектуванні і спорудженні «Поясу Слави» – пам'ятників на місцях оборони Одеси. Спільно з науковими

співробітниками ОДІКМ члени Товариства брали участь в уточненні історичних місць боїв, а також у розробці пам'ятки народним музеям про охорону пам'ятників. Питання про охорону пам'яток, їх популяризації систематично обговорювалися на засіданнях секції громадської ради музею, семінарах працівників народних музеїв і на науково-практичних конференціях співробітників музеїв Одеси та працівників відділів культури. Члени Товариства виїжджали у райони області для проведення методичних нарад, брали участь у постійних семінарах керівників народних музеїв і краєзнавчого активу. Так, 1967 р. за допомогою Н. Голубенка, В. Загоруйка, К. Куценка, М. Пустовойтенка було створено музеї історії Березівського, Ширяєвського районів, надана допомога у створенні народних музеїв в Ізмаїльському, Білгород-Дністровському районах, народного музею партизанської слави у Нерубайських катакомбах тощо. До підготовки відкриття пам'ятника «Восстание на броненосце „Потемкин“» науковими співробітниками ОДІКМ було проведено значну роботу щодо роз'яснення експозиції екскурсантам, а також в організації фотовиставки «60 лет восстанию на броненосце „Потемкин“» [8, арк. 3].

Одеська обласна організація Товариства систематично видавала проспекти, розробляла екскурсійні маршрути, цикли лекцій, організовувала їх читання та проводила екскурсії по м. Одеса, у катакомби Нерубайського, де під час війни знаходилися партизани та підпільники, а також проводила значну пропагандистську роботу серед населення міст і сіл області. Однією із форм

пам'яткоохоронної діяльності стали громадський контроль за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток незалежно від їх відомчої приналежності, розробка заходів і рекомендацій щодо ремонту, реставрації і консервації пам'яток, обговорення проектів забудови населених пунктів, активне сприяння створенню місцевих народних краєзнавчих і меморіальних музеїв тощо [5]. У справі охорони пам'яток історії і культури важливим був краєзнавчий актив, який створювався при народних музеях області. Постійно зростала кількість як самих організацій, так і кількість членів Одеської обласної організації. Так, у 1970 р. в області діяло 2053 організації, які нараховували 110 тисяч осіб, у 1976 р. – 3034 організації, які нараховували 591308 членів, у 1983 р. на Одещині діяло 3125 організацій, а число членів сягало 808264 осіб [10, 11]. Аналіз архівних документів свідчить, що очолювали міські та районні організації відомі діячі краєзнавчого руху, історики-краєзнавці, директори місцевих музеїв, які вивчали історію краю, досліджували пам'ятки та займалися їхньою пропагандою. Але кількісні показники, наведені в документах, перебільшені настільки, що встановити реальну картину участі населення в охороні пам'яток практично неможливо.

У 70-х рр. ХХ ст. обласною організацією УТОПІК спільно з одеськими музеями було видано «Каталог пам'ятників історії та культури області», складено карту розташування пам'яток культури на території Одеської області, підготовлено рішення міського виконавчого комітету про встановлення мармурових меморіальних дощок з бронзовими барельєфами на будинках, де жили та працю-

вали в Одесі видатні діячі Комуністичної партії та радянської держави В. Ленін, В. Воровський, Р. Землячка, Ж. Лябурб, а також було внесено пропозиції про поступову заміну меморіальних дощок тридцяти двом революційним та військовим діячам та видатним постатям науки та культури [9].

Підвищенню ефективності роботи обласної організації Товариства сприяло створення у 60-ті рр. при правлінні кількох секцій, серед яких активно працювали: секція історико-революційних пам'яток (голова М. Пустовойтенко), військово-патріотична секція (голова І. Сопот), секція археологічних пам'яток (голова І. Черняков), секція архітектурних пам'яток (голова С. Сержантов), секція пам'яток мистецтва (голова І. Козирода), секція популяризації пам'яток (голова Л. Шумакова) [5].

У 70-х роках ХХ ст. кількість секцій зросла до десяти. Їх очолювали авторитетні вчені – історики-краєзнавці А. Бачинський, О. Виходець, А. Загинайло, почесний член Товариства Є. Запорожченко та ін. Кожна з секцій мала свій актив і завдання щодо виявлення та збереження пам'яток. Так, археологічною секцією було складено рекомендації і план щодо створення «Білгород-Дністровського архітектурно-археологічного заповідника», розроблено заходи з консервації і реставрації Білгород-Дністровської фортеці та античного міста Тіра, а також спільно з науковими співробітниками ОАМ систематично проводилися розкопки в районах області [4, арк. 4]. На жаль, ідея створення архітектурно-археологічного заповідника не реалізована й досі.

Члени правління обласної організації брали участь в Обговоренні проекту пам'ятника «Місту-

герою Одесі», проектів пам'ятників у містах і селах області, які були встановлені на честь оборони Одеси у роки Другої світової війни [6, арк. 4]. Крім того, члени правління обласної та районних організацій Товариства брали активну участь у створенні народних музеїв та музейних кімнат, що діяли на громадських засадах на Одещині. Вже 1967 р. в області було створено 50 народних музеїв (з них 8 – у середніх школах), 31 музейну кімнату та 150 кутків бойової та трудової слави [6, арк. 9].

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. виконавчими комітетами місцевих рад депутатів трудящих було проведено паспортизацію всіх відомих на той час пам'яток, які були розташовані на території Одеської області, проведено значну роботу щодо охорони та збереження. Поряд з цим при паспортизації багато пам'яток історії, археології, мистецтва не було включено до обліку. Частина пам'яток, які було прийнято до обліку, знаходилися у незадовільному стані, без ремонту, реставрації і нагляду. Не всі районні відділи культури заключили з колгоспами, підприємствами, школами «Охоронні зобов'язання» щодо охорони і збереження пам'яток історії та культури. Над багатьма пам'ятками не було встановлено шефство комсомольських і піонерських організацій, шкіл та інших закладів. Деякі археологічні пам'ятки на Одещині внаслідок відсутності необхідного контролю і нагляду підверглися руйнації та знищенню.

З метою поширення знань про пам'ятки історії та культури, розвитку історичного краєзнавства наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. в УРСР в обласних організаціях Товариства були створені народні університети. Так, 1969 р.

при правлінні Одеської обласної організації було відкрито дворічний народний університет на базі ОДУ. 1970 р. такий університет почав діяти на базі Ізмаїльського історичного музею ім. О. В. Суворова, а 1972 р. – на базі Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Слухачами університетів були студенти, вчителі, робітники та ін. Після закінчення цих університетів випускники (понад 50 осіб) мали право стати на громадських засадах лекторами, екскурсоводами, створювати народні музеї на підприємствах, у школах та інших навчальних закладах [8, арк. 13].

У 70-ті рр. ХХ ст. діяв відомий у республіці народний університет пропаганди пам'яток історії та культури м. Одеси (ректор – професор кафедри археології та етнографії ОДУ Петро Йосипович Каришковський). За підсумками республіканського конкурсу народних університетів пропаганди пам'яток культури за 1972–1973 навчальний рік його було визнано найкращим в Україні, досвід роботи народного університету було розповсюджено у всіх обласних організаціях. Значну роботу в 70–80-ті рр. на Одещині проводили Білгород-Дністровський народний університет (ректор – Г. Сергієнко) та єдиний в республіці Одеський міський молодіжний університет міжнародних відносин (ректор – В. Соколов) та ін. В цілому наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. в Одеській області працювало 394 народних університети, в яких налічувалося 1580 факультетів, філіалів і відділень і навчалось близько 169 тисяч слухачів. В роботі університетів брали участь на громадських засадах близько 11 тисяч викладачів, із яких 800 мали вчені ступені докторів та кандидатів наук [3, с. 2–3].

Для якісного поліпшення роботи Одеської обласної організації Товариства у 70-х рр. було створено бюро пропаганди на громадських засадах у містах області – Білгород-Дністровському, Болграді, Ізмаїлі, Кілії, Котовську, Рені. Важливими напрямками роботи бюро стала пропаганда пам'яток історії та культури шляхом їх популяризації у періодичній пресі, у виступах по радіо і телебаченню, у лекційній роботі. 1971 р. при обласному правлінні лекторською групою бюро пропаганди, яка налічувала близько 100 осіб, було прочитано 1117 лекцій. Значну плідну роботу щодо лекційної і екскурсійної пропаганди пам'яток історії та культури проводило Ізмаїльське бюро пропаганди – 200 лекцій (керівник А. Гасанова), Білгород-Дністровське – 180 лекцій (керівник П. Авербух), Болградське – 150 лекцій (керівник Г. Фетов) [9, арк. 20]. На 1 березня 1972 р. в Одеській області було створено 8 бюро пропаганди пам'яток, які працювали на громадських засадах при правліннях міських і районних організаціях Товариства. Бюро пропаганди для підвищення рівня історико-краєзнавчої роботи займалося видавничою справою. У 70-х рр. ХХ ст. друком вийшло кілька видань – «Одесский оперный театр – памятник архитектуры и искусства», «Зеленый пояс Славы», брошури «Памятники героического революционного прошлого Одессы и Одесщины», «Этнографические памятники Одесщины», «Исторические памятники центрального района г. Одессы» та ін. [5].

Вагома роль Одеської обласної організації УТОПІК як важливої громадської організації, без дозволу якої неможливо було займати під будівництво історичні місця, передавати устано-

вам, релігійним конфесіям пам'ятники архітектури, історії була законодавчо закріплена Законом СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який було прийнято у жовтні 1976 р. Верховною Радою СРСР. Стаття 8 Закону проголошувала: «Товариства охорони пам'яток історії та культури сприяють залученню широких верств населення до активної і безпосередньої участі в охороні пам'ятників, здійснюють пропаганду пам'ятників і законодавства про охорону та використання, активно сприяють роботі державних органів охорони пам'ятників» [1, с. 21]. Проекти пам'ятників монументального мистецтва також розглядалися на науково-методичних радах УТОПІК, які об'єднували у своєму складі керівників секцій, науковців, спеціалістів різних галузей знань, представників державних установ.

Аналіз архівних документів свідчить про те, що одним із напрямків роботи Одеської обласної організації Товариства у 70-ті рр. стало виявлення та опрацювання документальних пам'яток, що зберігалися у населення. Так, 1974 р. на базі історичного факультету ОДУ, у складі комісії історико-революційних пам'яток була створена секція документальних пам'яток. З прийняттям 1978 р. Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який чітко визначив місце документальних пам'яток серед інших, уточнив завдання їх охорони і використання, секція документальних пам'яток стала постійно діючою. До її складу входили викладачі вищих навчальних закладів, співробітники партійного архіву Одеського обкому Компартії України, ДАОО та його філіалу в м. Ізмаїлі, ОДНБ,



Наукової бібліотеки ОДУ, ОДІКМ і Одеського літературного музею [21, с. 257].

Члени секції визначили мету своєї діяльності: виявлення, опрацювання, передача на державне зберігання та використання в науково-дослідних і пропагандистських цілях документальних пам'яток, які зберігалися у населення, сприяння архівним установам у їх використанні. Робота секції координувалася з партійним архівом, наукові співробітники якого допомагали визначати найбільш перспективні райони пошуку і коло людей, життя і діяльність яких мали значний суспільний інтерес. Встановлювалися контакти, налагоджувалися взаємозв'язки з районними організаціями Товариства. Спершу досліджувалися в основному південно-західні райони області – Ізмаїльський, Кілійський, Ренійський, Тарутинський. У перших польових експедиціях членами секції було зібрано 900 сторінок різноманітних документів і матеріалів з історії революційного руху на Одещині. Усього за 1974–1984 рр. за результатами польових експедицій секцією документальних пам'яток було передано в партійний архів Одеського обкому Компартії України і філіалу ДАОО в м. Ізмаїлі понад 300 одиниць зберігання на 2,5 тисячах аркушів, 365 пам'яток місцевого значення було передано Саратській, Тарутинській і Татарбунарській районним організаціям Товариства для поповнення експозицій народних і шкільних музеїв [4, арк. 7].

Важливим напрямком діяльності секції було не тільки виявлення і передача на державне зберігання документальних пам'яток, а й широке використання їх у науковій та пропагандистській роботі. Так, низка знайдених під час археографіч-

них експедицій документів історії була опублікована в збірнику наукових праць «Археологічні й археографічні дослідження на півдні України» (1976 р.). Ці документальні матеріали були використані у науковому збірнику «Хроніка революційних подій на Одещині в роки російської революції 1905–1907 років» (1976 р.), у підготовці нарисів і картосхем для тому «Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область» (1978 р.), а також включені до збірників документів та матеріалів «Дорогою звершень. Соціалістичне будівництво на Одещині. 1921–1941 рр.» (1981 р.), «Участь трудящих Одещини в економічному і культурному співробітництві народів СРСР, 1917–1985 рр.» (1985 р.). Зібрані членами секції документальні пам'ятки активно використовувались також у доповідях і повідомленнях вчених вищих навчальних закладів на наукових конференціях, у тому числі у виступах на республіканських наукових конференціях з історичного краєзнавства, у популярних виданнях обласної організації «Знання», в роботі секції «Одесика» при Одеському будинку вчених. Ці здобутки отримували відображення в курсових та дипломних роботах студентів історичного факультету ОДУ, в доповідях на наукових студентських конференціях [16].

Члени секції постійно надавали допомогу й видавництву «Маяк» у рецензуванні історико-краєзнавчих видань. Активісти Товариства систематично публікували матеріали з метою популяризації пам'яток історії і культури у обласній і періодичній пресі. Якщо 1977 р. було опубліковано 225 краєзнавчих публікацій, то 1983 р. – вже близько 400. В обласних періодичних виданнях

постійно велися рубрики: в газеті «Чорноморська комуна» – «Герої серед нас», «Золотом по мармуру», «Шедеври одеських музеїв», у газеті «Знамя комунізму» – «Пам'ять історії», в газеті «Комсомольська іскра» – «Одесика і Атлантида», в газеті «Вечерняя Одесса» – «192 ступені». Інші заходи популяризації пам'яток історії та культури, які використовували члени Товариства, були: організація лекцій, виступи по радіо і телебаченню. Правлінням обласної організації Товариства було розроблено тексти лекцій і надіслано до районних організацій. Тематика лекцій була різноманітною: «Архітектурні пам'ятники Одеси від заснування до сьогодення», «Монументальна і декоративна скульптура Одеси», «Охорона та зберігання пам'яток історії і культури – державна і всенародна справа». Особливо багато було прочитано та проведено бесід у Миколаївській районній організації товариства (керівник Ф. Кравченко), у Ізмаїльській (керівник В. Чигирин), у Білгород-Дністровській (керівник Г. Криволап), у Іванівській (керівник Т. Ярошенко). Систематично по обласному радіо і телебаченню проводилися передачі про історичні події, пам'ятки Одещини, нові археологічні знахідки [7, арк. 6, 8–9].

Секції Одеської обласної організації Товариства розробляли наукове обґрунтування пропозицій щодо охорони, збереження, популяризації пам'яток історії і культури, спорудження нових пам'ятників, вносили свої рекомендації на розгляд організацій Товариства та виконавчого комітету Обласної ради депутатів трудящих, а також пропозиції щодо реставрації, консервації, раціональ-

ного використання пам'яток. За активною участю членів Товариства були проведені роботи щодо консервації Білгород-Дністровської фортеці, реставрації церковних споруд у таких містах області, як Білгород-Дністровський, Кілія, Ізмаїл [25].

Значне місце в роботі обласних секцій займала організація діяльності секцій в районних організаціях, навчання активу, розробка науково-методичних рекомендацій щодо організації діяльності секцій на місцях, відвідування керівників і членів обласних секцій районів. Секції при районних організаціях створювалися за принципом наявності пам'яток історії та культури на місцях. Так, в Ізмаїльському районі були створені археологічна, історико-революційна, пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури й юнацька секція; у Болградському районі – археологічна, пропаганди і популяризації пам'яток історії і культури, у Миколаївському районі – громадська інспекція, історико-революційна, юнацька секція.

Значна робота проводилася щодо залучення до своєї діяльності учнів середніх шкіл області, для чого була створена секція юних дослідників (керівник – Б. Стречень). Юні краєзнавці займалися розшуком могил безіменних воїнів, встановлювали імена загиблих, проводили листування з рідними, сліdkували за станом пам'яток і пам'ятних місць, займалися висадкою квітів і дерев, організовували кутки бойової і трудової слави у середніх школах, музеях і музейних кімнатах, а також клуби «Пошук», вивчали історію рідного села, району, міста [13, арк. 11]. Членами секції юних дослідників спільно з обласною екскурсійно-туристською станцією були підготовлені маршру-

ти походів історичними місцями Одеси і області та лекції про пам'ятки історії і культури, які читалися при будинках піонерів, а також у середніх школах й інтернатах міста. З метою надання допомоги секціям при районних організаціях було розроблено методичні рекомендації, пам'ятні записки, а також рекомендації щодо проведення паспортизації пам'ятників.

Обласною, міськими і районними організаціями систематично проводився огляд пам'ятників, виявлялися об'єкти, які вимагали реставрації, виділялися значні кошти. За 70-ті рр. XX ст. президією правління обласної організації на ремонт, реставрацію, консервацію пам'яток історії і культури, створення народних музеїв і поліпшення їх експозиції було виділено близько 150 тисяч карбованців: на реставрацію Білгород-Дністровської фортеці – 40 тисяч карбованців, Різдваної церкви – 10 тис., для дослідження і консервації археологічних пам'яток у Кодимському, Ширяївському, Овідіопольському районах – 10 тис., мавзолей І. Інзова у м. Болграді – 5 тис., на реставрацію пам'яток Приморського бульвару і пам'ятника графу М. Воронцову – близько 20 тис., для створення музею Г. Добровольського – 3 тис., для створення музеїв у середніх школах м. Одеси – понад 3 тисяч карбованців [9].

У першій половині 80-х рр. XX ст. на Одещині, як і в цілому в УРСР, певного значення надавалося вивченню та пропаганді пам'яток фольклору, етнографії, побуту, народної архітектури. Секцією археологічних пам'яток протягом 1980–1982 рр. було організовано чотири археологічні експедиції у райони області (Біляївський, Кодимський, Овідіопольський, Ширяївський), в яких відбува-

лися охоронні розкопки давніх пам'яток, були внесені пропозиції щодо поліпшення їхньої збереженості. Секція пам'яток театру, музики й кіно проводила значну роботу щодо вивчення історичних матеріалів для увічнення пам'яті видатних діячів мистецтва, підготувала наукове обґрунтування для встановлення меморіальних дощок. Секцією науки і техніки було складено перелік пам'яток науки і техніки області, перелік меморіальних дощок, список діячів науки і техніки. Секція фольклору і етнографії проводила виставки, присвячені пропаганді народного мистецтва (виставка писанок, виставка українського народного мистецтва), а також виконувала значну роботу щодо створення каталогу народних майстрів Одещини.

Однією з найважливіших завдань воєнно-історичної секції було виявлення імен загиблих воїнів у Другій світовій війни та увічнення їхньої пам'яті. Секцією були підготовлені схеми оборони Одеси 1941 р. та воєнно-історичних пам'яток Одеси і пояснювальні записки до них. У 80-х рр. юнацькою секцією спільно з членами обласного штабу експедиції «Моя Батьківщина – СРСР» були розроблені і розіслані у райони області рекомендації про участь юних слідопитів щодо проведення пошукової експедиції «Літопис Великої Вітчизняної війни». У жовтні 1982 р. в Одесі відбувся зліт представників кращих експедиційних загонів – учасників всесоюзної туристської краєзнавчої експедиції «Моя Батьківщина – СРСР». На пленарному засіданні та під час роботи дев'яти секцій 380 учасників злету обмінялися досвідом роботи щодо вивчення та охорони пам'яток історії і культури [7, арк. 3].

Одеська обласна організація Товариства брала активну участь в організації і проведенні обласних конференцій з історичного краєзнавства. У період 1981–1990 рр. тут відбулося 10 обласних історико-краєзнавчих конференцій, на яких розглядалися проблеми охорони пам'яток історії та подальшого розвитку історичного краєзнавства на Одещині. 1989 р. члени УТОПІК спільно з фахівцями з ОДУ проводили обласні науково-практичні конференції, присвячені ювілею міста (200-річчя м. Одеси, «Виховання історію»). Незважаючи на певне ідеологічне забарвлення, такі конференції сприяли збиранню, вивченню, пропаганді пам'яток історії та культури не тільки радянського періоду. Значну роль у пропаганді пам'яток відіграв інформаційно-методичний часопис «Пам'ятки України», який виходив у Києві щоквартально. Часто на сторінках часопису підіймалися гострі питання охорони, реставрації, збереження пам'яток історії та культури [22].

У 80-х рр. також простежуються й певні недоліки в діяльності секцій Одеської обласної організації Товариства: секції були нечисленні, видавнича діяльність деякими секціями не проводилася, а це значно знижувало ефективність пропагандистської роботи. Науково-методичні секції при правлінні Одеської обласної організації були відірвані від районів, не здійснювалося належного керівництва секціями в міських і районних організаціях Товариства. В незадовільному стані знаходилися меморіальні дошки міста. На вулицях Одеси багато знаходилися «дощок-близнюків», тексти яких мали історичні, стилістичні помилки. Інші недоліки, які впливали на діяльність Одеської обласної організації, пов'язані, з

одного боку, з масовістю цього руху, з іншого – з недостатнім залученням молоді до пам'яткоохоронної діяльності [21].

Робота щодо виявлення, обліку, опису, збереження і використання пам'яток історії і культури взагалі є науковою у своїй основі і повинна спиратися на обґрунтовану методiku, керуватися єдиною системою обліку і опису. Значна частина пошуковців в той час не мала необхідної кваліфікації. Це нерідко призводило до серйозних помилок в оцінці й обліку пам'яток історії та культури, безвідповідального ставлення до них, а то й до незворотних втрат. Іноді відсутність зв'язків з відповідними державними органами, координації в діяльності організацій та осіб, що займалися пошуком пам'яток, призводила до дублювання, марних витрат людської енергії й коштів. Деякі секції проводили роботу безсистемно. На місцях пам'ятки нерегулярно досліджувались. В той же час здобутки Одеської обласної організації УТОПІК, накопичений нею досвід роботи у 60–80-ті рр. ХХ ст. дають підставу стверджувати, що пам'яткознавство значно розширило джерелознавчу базу з історії краю та збільшило кількість наукових досліджень у галузі історико-культурної спадщини, а також сприяло розвитку пам'яткоохоронної справи на Одещині.

Наприкінці 80-х ХХ ст., незважаючи на політичні події в країні, історична секція Товариства продовжує працювати. Так, 1988 р. завдяки ентузіазму та особистим зв'язкам голови обласного товариства з охорони пам'яток історії В. А. Мельникова, історикам А. Д. Бачинському, П. А. Кундарову та краєзнавцю Р. А. Шувалову вдалося попра-



цювати в закритому для простих дослідників Центральному архіві Міністерства оборони СРСР у Подольську. Там А. Д. Бачинський знайшов перелік 1725 бійців Приморської армії, які загинули у Другій світовій війні [24, с. 2].

Таким чином, поступово та органічно Одеська обласна організація УТОПІК заміщувала ОАТ в доволі значній ролі досліджень пам'яток археології регіону. Обласна організація УТОПІК, її міські і районні організації систематично проводили огляд пам'яток, значну роботу по спорудженню нових пам'ятників та реставрації існуючих. Значна заслуга ОАТ полягала у дослідженні території північно-західного Причорномор'я, виявленні пам'ятників на місцях, залученні пам'яткоохоронців до археологічних експедицій, проведенні зборів, археологічних сесій, конференцій спільно з спеціалістами пам'яткоохоронної справи. Досліджено, що однією із основних форм пам'яткоохоронної діяльності Одеської обласної організації УТОПІК був громадський контроль за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток незалежно від їх відомчої приналежності, активне сприяння створенню музеїв. З кінця 80-х ХХ ст. простежується майже повне згасання УТОПІК, продовжували працювати лише поодинокі секції.

#### Питання для самоконтролю

1. Назвіть всесоюзну громадську організацію, що опікувалась пам'ятками історії та культури у радянські часи.
2. Які громадські організації діяли з метою охорони пам'яток історії та культури на території Одеської області?
3. Як можна охарактеризувати діяльність ОАТ?

4. Із яких секцій складалась Одеська обласна організація УТОПІК?
5. Наведіть приклади процесів у радянській пам'яткоохоронній справі, на які вплинули громадські організації.

Довідкова література до теми

1. Закон СРСР «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури», прийнятий Верховною Радою СРСР 29 жовтня 1976 р. // Пам'ятники України. – 1977. – № 1. – С. 21.
2. Статут Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: Проект. – К. : Реклама. – 1966. – 23 с.
3. Довідка про роботу науково-методичних секцій при правлінні Одеської обласної організації УТОПІК за 1968 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 21 : Довідка про роботу науково-методичних секцій при правлінні Одеської обласної організації, арк. 1–7. – 1969 р.
4. Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства з охорони пам'яток історії та культури за 1972 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 81 : Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства з охорони пам'яток історії та культури за 1972 р., арк. 1–93. – 1973 р.
5. Довідка про роботу Одеської обласної організації Товариства за 1967 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 5 : Довідка про роботу Одеської обласної організації, про стан античних міст та поселень на території Одеської області та пропозицій про необхідні заходи щодо їх збереження, утримання та ін., арк. 49. – 1968 р.
6. Довідка про роботу Одеської обласної організації УТОПІК щодо пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури за 1965 р. та за 1967 р. – ДА00, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 6 : Довідка про роботу Одеської обласної організації УТОПІК щодо пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури за 1965 р. та за 1967 р., арк. 1–12. – 1966 р.

7. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури за 1982 р. – ДАОО, ф. 7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 236 : Річні звіти про роботу правлінь міських та районних організацій товариства за 1979 р., том. І, арк. 3–48. – 1982 р.
8. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК у дев'ятій п'ятирічці і основних завдань діяльності у десятій п'ятирічці. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 96 : Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК у дев'ятій п'ятирічці і основних завдань діяльності у десятій п'ятирічці, арк. 1–13.
9. Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК за 1970–1972 рр. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 82 : Довідка про роботу правління Одеської обласної організації УТОПІК за 1970–1972 рр., арк. 20. – 1973 р.
10. Звіт про наявність пам'ятників історії та культури в Одеській області за 1983 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеської обласної організації УТОПІК), оп. 1, спр. 271 : Довідки та звіти про роботу правління по виконанню річного плану, про досвід використання пам'яток історії та культури у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, арк. 22–35. – 1984 р.
11. Звіт про роботу музеїв Одеської області за 1970 р. – ДАОО, ф. Р-6712 (Музеї Одеси), оп. 1, спр. 425 : Документи (плани, доповідні записки) та листування про роботу музеїв., том. І, арк. 195. – 1971 р.
12. Протокол засідання правління Одеської обласної організації УТОПІК за 1966 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеської обласної організації УТОПІК), оп. 1, спр. 2 : Протоколи засідань президіуму, арк. 2–5. – 1967 р.
13. Річний звіт Одеської обласної організації УТОПІК про роботу юнацької секції за 1982 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеської обласної організації УТОПІК), оп. 1, спр. 347 : Річний звіт про роботу секції дітей та юнацтва за 1982 р., арк. 1–15. – 1983 р.
14. Ангелов Г. А. Народные музеи / Г. А. Ангелов. – Одесса : Одесское книжное изд-во, 1962. – 128 с.
15. Ашраф'ян О. Л. Одеське археологічне товариство / О. Л. Ашраф'ян // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – 1960. – Вип. 3. – С. 307–308.

16. Батюк А. П. Участь архівістів республіки у підготовці «Історії міст і сіл УРСР» / А. П. Батюк // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 7–11.
17. Гудис Л. Д. Второе собрание Одесского археологического общества / Л. Д. Гудис // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ за 1961. – Одеса : Одесское книжное изд-во, 1963. – С. 143–147.
18. Записки Одесского археологического общества / Под ред. М. Синицина. – Одесса: Маяк, 1960. – Т. 1. – 385 с.
19. Записки Одесского археологического общества / Под ред. М. Синицина. – Одесса: Маяк, 1961. – Т. 2. – 216 с.
20. Кутузова И. В., Костромина Т. П. Город-герой помнит их имена / И. В. Кутузова, Т. П. Костромина // Одесі – 200 : мат-ли міжн. наук.-теорет. конф., присв. 200-річчю міста (Одеса, 1–3 вересня 1994). – Одеса, 1994. – Ч. 4. – С. 65–67.
21. Присяжнюк О. М. Віхи діяльності Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966–1980 рр.) / О. М. Присяжнюк // Матеріали 8-ї Всеукр. наук. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Очаків, 17–19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2009. – С. 259–261.
22. Присяжнюк О. М. Діяльність громадських організацій з охорони пам'яток Одещини 1945–1991 рр. / О. М. Присяжнюк // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України; УТОПІК. – Київ, 2009. – Вип. 16. – С. 29–42.
23. Славін Л. Д. Створення Одеського археологічного товариства / Славін Л. Д. // З досвіду роботи музеїв УРСР. – Одеса, 1961. – Ч. 2. – С. 101–106.
24. Суховой А. Д., Суховой Л. Н. Пункты погребений 25-й сд в Одесской области, 1941 / А. Д. Суховой. – Одесса, 2007. – 38 с.
25. Шувалов Р. А. Указатель мест захоронения воинов, погибших в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.), прах которых покоится в земле города Одессы / Управление охраны объектов культурного наследия Одесской облгосадминистрации. – Одесса, 1997. – 95 с.

## Тема 6

Редакційні колегії  
пам'яткоохоронних видань  
у процесі систематизації інформації  
про пам'ятки історії та культури

Важлива роль у відродженні традицій до-  
радянського пам'яткоохоронного руху й  
у становленні нової генерації істориків-  
краєзнавців Одещини належала дослідницько-  
пошуковій і науковій праці зі створення одесь-  
кого тому «Історії міст і сіл Української РСР»,  
який побачив світ 1969 р. У виданні, побудовано-  
му за енциклопедичним принципом, розкрита іс-  
торія краю з найдавніших часів до 70-х рр. ХХ ст.  
З'ясувати значення цього видання для пам'ятко-  
охоронного руху Одещини особливо цікаве тому,  
що ця колективна праця об'єднала навколо себе  
десятки вчених, викладачів ВНЗ, архівістів, спів-  
робітників музеїв та бібліотек, краєзнавців-ама-  
торів, сприяла активізації пам'яткоохоронних та  
історико-краєзнавчих досліджень.

Багатотомна «Історія міст і сіл УРСР» повин-  
на була стати цілісним виданням, а кожен на-  
рис – містити найважливіші відомості про насе-  
лений пункт із часу виникнення й до наших днів.  
Кожній області, а також столиці України – Києву,  
відводився окремий том. Видання повинно було  
мати однаковий формат і поліграфічне оформлен-  
ня. Кожна книга включала в себе передмову, істо-  
рико-економічний нарис про область, нарис про  
обласний центр, нариси про міста обласного під-  
порядкування, нарис про районний центр із за-  
гальною характеристикою району, нариси про мі-  
ста районного підпорядкування, нариси про села  
міського типу і довідки про села – центри сіль-

ських рад – з характеристикою підпорядкованих їм населених пунктів. Наукове і методичне керівництво роботою щодо створення «Історії міст і сіл УРСР» було покладено на Інститут історії АН УРСР. Видання всіх томів повинна була здійснювати Головна редакція Української радянської енциклопедії. На редколегії томів було покладено забезпечення керівництва роботою районних та міських комісій і авторів, визначення термінів завершення підготовки нарисів, довідок, організація науково-методичної допомоги кожному автору в процесі роботи, рецензування нарисів, представлених районними і міськими комісіями, здійснення попереднього обговорення підготовленого тому на засіданнях редколегії й затвердження до друку, забезпечення необхідної доробки тому чи окремих нарисів.

Початок ґрунтовній та багатоплановій роботі поклала постанова Президії ЦК КПУ від 29 травня 1962 року. З метою координації написання історії міст і сіл рішенням вищого політичного керівництва була утворена Головна редакційна колегія, яку протягом усього часу підготовки видання очолював доктор історичних наук, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько [28, с. 21–22]. У постанові ставилося завдання залучити до роботи якнайширше коло вчених, творчих працівників, краєзнавців, як у центрі, так і на місцях. Крім того, доручалося «включити працю „Історія міст і сіл Української РСР“ до перспективних планів обласних видавництв, а також до планів наукової роботи Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ, інститутів суспільних наук АН УРСР

та внз республіки, зобов'язати обласні, міські і районні комітети КПУ всіляко сприяти підготовці „Історії міст і сіл Української РСР“, залучаючи до цієї роботи кращі наукові сили областей, міст і районів» [17, с. 16–17].

Загалом, багаторічну роботу щодо підготовки «Історії міст і сіл УРСР» і, зокрема, тому, присвяченого Одеській області, можна поділити умовно на кілька етапів. Перший з них – організаційно-підготовчий – охоплював 1962–1964 рр. Влітку 1962 р. Одеській обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет створили обласну редколегію цього видання, до якої увійшли секретар обласного комітету КП України Л. Гладка (голова редколегії), завідувач відділу пропаганди і агітації обласного комітету Л. Ануфрієв, завідувач ДАОО І. Хіоні, а також наукові працівники і викладачі ОДУ (І. Головка, П. Воробей, В. Загоруйко, С. Ковбасюк, П. Некрасов, В. Немченко), одеських політехнічного та педагогічного інститутів (П. Лопата, С. Мельник), вищого інженерно-морського училища, технологічного інституту ім. М. Ломоносова, інституту інженерів морського флоту, інженерно-будівельного, сільськогосподарського, медичного інститутів (М. Дихан), електротехнічного інституту зв'язку ім. О. Попова та інституту народного господарства (А. Гуляк, С. Боровой).

У виявленні та збиранні документів та матеріалів багато зусиль доклали вчителі, працівники культосвітніх установ, краєзнавці, журналісти та інші керівники обласних установ та організацій [1, арк. 1]. У всіх районах області було створено редакційні комісії, в населених пунктах укомплек-

товані авторські групи, при обласній редколегії створено робочі групи для редагування нарисів. Під керівництвом обласної редколегії працювало 25 районних комісій та близько 350 робочих груп, які підготували первинні матеріали для нарисів і довідок про історію населених пунктів.

На першому етапі обласна редакційна колегія за постановою головної редакційної колегії склала списки населених пунктів і визначила обсяг статей, адже збирання матеріалів для тому треба було закінчити до 1 січня 1964 р., а редагування і підготовку до друку – не пізніше 1 січня 1965 р. Для того, поряд зі збором матеріалів, одночасно організовувалися написання, рецензування і літературна обробка статей та обговорення їх широкою громадськістю.

Одночасно проводилася значна робота вченими щодо збирання документів та матеріалів з історії міст і сіл Одещини. При районних, міських комісіях було створено на громадських засадах групу консультантів для подання необхідної методичної допомоги авторам-збирачам. Аналіз архівних документів показує, що до листопада 1963 р. було підготовлено перелік орієнтованих тем, фото населених пунктів, визначних споруд, пам'яток, а також фото видатних діячів науки і культури, Героїв Радянського союзу і Героїв Соціалістичної Праці для ілюстрування тому. Головна редакційна колегія звертала особливу увагу районних і міських комісій на якість зібраних матеріалів, постійно нагадуючи, що основним джерелом для написання нарисів про населені пункти повинні бути документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також спогади, фольклорні та етнографічні матеріали, дані топоніміки тощо [5].



За постановою обласного комітету партії у жовтні 1964 р. для своєчасної та якісної підготовки історичних нарисів, економічних і географічних матеріалів з історії населених пунктів Одеської області було створено групи наукових редакторів у такому складі: О. Алешкін, В. Галяс, М. Нудель (ОДУ), А. Коциєвський, М. Савицький, І. Ланда (ОДІКМ), С. Боярський (Одеський державний політехнічний інститут), А. Родичев (Одеський державний кредитно-економічний інститут) та інші. В березні 1967 р. була створена науково-редакційна група у складі: Н. Чижевського (доцент Одеського інституту зв'язку ім. О. Попова), П. Шамиша (кореспондент одеської обласної газети «Знамя коммунизма»), М. Рубина (редактор Одеського обласного комітету радіомовлення і телебачення), Р. Синельникова (редактор Одеської студії телебачення), Л. Чутель (науковий співробітник ОІКМ) [2, арк. 16–18]. Співробітниками ОДІКМ була створена хроніка революційних подій, які відбувалися у краю з 1900–1917 рр., для написання історії багатьох сіл до видання «Історії міст і сіл Одеської області», а також були опубліковані наукові праці з революційного руху та героїчної оборони міста і краю [5, арк. 36]. Наукові співробітники К. Ревенко, І. Бережной, Н. Пельц, М. Савицький, А. Коциєвський брали участь у написанні та рецензуванні історії тому, у проведенні паспортизації пам'ятників культури Одещини [29].

Діяльність обласної редакційної колегії постійно перебувала в полі зору Головної редакційної колегії видання, про що свідчать листування членів редколегій. Так, голова Головної редакційної колегії П. Т. Тронько в листах до

Л. Гладкої – голови редакційної колегії тому «Одеська область» – звертався з порадами та рекомендаціями щодо написання нарисів, роботи районних комісій, термінів виконання завдань, які були покладені на обласну редколегію [5, арк. 25, 16, 37]. В цей період у ДАОО, ОДНБ тривала робота щодо створення довідкової картотеки матеріалів з історії населених пунктів, які виконували автори-дослідники.

Одночасно з цим Головна редакційна колегія рекомендувала всім редколегіям томів проводити обласні та районні наради авторських колективів з питань написання нарисів і довідок, зміцнювати робочі групи висококваліфікованими фахівцями, частіше проводити обговорення текстів у трудових колективах. З метою проведення мовного аналізу та редагування матеріалів утворювати при обласних редколегіях редакції за участю висококваліфікованих спеціалістів, уважніше ставитися до зауважень, висловлених відповідним підрозділом Інституту історії АН України [5, арк. 3–5]. Значну методичну допомогу надавала головна редколегія, яка розіслала на місця «Методичні вказівки для авторських колективів, комісій та редакційних колегій, рецензентів та редакторів томів «Історії міст і сіл Української РСР» та «Редакційні настанови авторам і редакторам нарисів та довідок до „Історії міст і сіл Української РСР“», що стали справжнім путівником у подальшій підготовці текстів [17, с. 12–13]. Однак у цій роботі були й серйозні недоліки. У протоколах засідань обласної редколегії наголошувалося на тому, що якість зібраних матеріалів не завжди відповідала вимогам до змісту на-

рисів, окремі періоди з історії населених пунктів області не були підтверджені документами, часом бракувало посилань на використані джерела. Надто повільно здійснювалось рецензування та редагування нарисів. Аналіз архівних документів показує, що робота щодо підготовки до видання тому мала виразне ідеологічне спрямування.

Так, на особливу увагу привернув той факт, що в «ряді випадків приділена недостатня увага висвітленню історії радянського періоду і, навпаки, має місце надмірне захоплення викладом історичних подій далекого минулого». Авторам постійно нагадували про те, що основне завдання «Історії міст і сіл Української РСР» – «це висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у місцях і селах республіки за 50 років радянської влади. Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду – висвітленню громадянської війни, індустріалізації і колективізації, героїки українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудові народного господарства в повоєнні роки, виконанню грандіозних планів комуністичного будівництва» [5, арк. 4–5].

Наступний етап роботи над цим виданням тривав з 1965 по 1967 рр. Внаслідок проведеної організаційної та науково-методичної роботи обласної редколегії у липні 1965 р. перший варіант тому «Одеська область» було надано на розгляд Головної редакційної колегії. Після рецензування том було повернено обласній редколегії для корінного доопрацювання змісту. Водночас вказувалося на незадовільний склад ілюстративних матеріалів. У кожен обласну редакцію надійшов

макет тому «Харківська область», на прикладі якого і повинна була продовжуватися робота щодо створення власного видання [5, арк. 39].

Провідну роль у рецензуванні матеріалів, їх науковому доопрацюванні і редагуванні відіграли вчені ОДУ – А. Бачинський, П. Воробей, П. Каришковський, С. Ковбасюк, П. Некрасов, З. Першина, М. Раковський, С. Цвілюк, П. Чухрій та ін. Проте, як свідчать документи, персональний склад авторського колективу, обласної редколегії, міських і районних комісій залишався нестабільним, що постійно ускладнювало підготовку тому. З 1967 р. редколегія посилила роботу, змінивши частково склад учасників авторського колективу, тим самим, робота продовжувалась і стала більш якісною і ефективнішою. Після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл області на початку 1969 р. за наказом обласної редколегії відбувся розподіл обов'язків членів редколегії щодо вичитки гранок [24].

На історичному факультеті ОДУ була розгорнута робота щодо активізації вивчення історії краю студентством, оскільки вчителям історії належала значна роль в історико-краєзнавчій роботі на місцях. Розроблялися історико-краєзнавчі спецкурси, розширялися зв'язки з історико-краєзнавчими музеями і архівами, переглядалася тематика студентських наукових гуртків, курсових і дипломних робіт. Викладачами університету були науково опрацьовані нариси з історії міст Балти, Ізмаїлу, Кілії, Рені, а також Білгород-Дністровського, Березівського, Миколаївського та інших районів.

При написанні тому було досліджено велику кількість документів і періодичних видань, іс-

торичних праць, широко використано матеріали центральних, республіканських і місцевих архівів, у т. ч. ДАОО та його філіалу в м. Ізмаїлі. Так, протягом 1963–1967 рр., займаючись польовим виявленням документальних матеріалів з історії міст і сіл, наукові співробітники ДАОО розробили 75 тис. справ і склали 16855 тематичних карток, з яких був створений спеціальний географічний каталог [29, с. 55]. Після завершення роботи щодо підготовки видання тому «Історії міст і сіл Української РСР» матеріали обласної редколегії надійшли на зберігання до ДАОО. Там вони пройшли повний комплекс науково-технічної обробки і склали архівний фонд «Обласна редколегія „Історії міст і сіл Української РСР: Одеська область“» (ф. Р-7386) кількістю 593 справи.

Завдяки написанню «Історії міст і сіл УРСР» вперше всі міста, селища і численні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Одним з напрямів досліджень з місцевої історії в цей час було створення коротких історико-краєзнавчих нарисів про окремі населені пункти. Тут слід відзначити видання окремих нарисів про Одесу, Білгород-Дністровський, Кілію, Вилкове, Балту, Ізмаїл, Татарбунари та ін. [12, 18, 19, 20, 26, 27].

Значна робота при підготовці тому вимагала створення бази документальних джерел, літератури, різноманітних друкованих матеріалів про населені пункти області і забезпечення авторів нарисів бібліографічною інформацією. Це завдання було покладено на бібліотеки області й дало надзвичайно позитивні результати для бібліотечного краєзнавства. По-перше, було ви-

явлено і взято на облік багато друкованих матеріалів про населені пункти, райони. У більшості бібліотек були створені або значно поповнені краєзнавчі довідково-бібліографічні апарати. По-друге, розгорнулась інтенсивна робота з формування фондів краєзнавчої літератури, комплектування бібліотек аудіовізуальними матеріалами краєзнавчого змісту, плакатами, афішами, фотографіями, а також рукописами, зокрема спогадами старожилів, учасників та очевидців історичних подій, щоденниками, листами. По-третє, виробились певні організаційні форми, з'явилась координація в інформаційно-бібліографічному обслуговуванні з питань краєзнавства, в методичному керівництві та наданні практичної допомоги бібліотечним працівникам.

Прикладом цього було створення унікального довідкового апарату – «Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл УРСР» в Державній історичній бібліотеці України. В роботі над нею брали участь і бібліотеки Одеської області. По-четверте, найважливішим результатом стало створення джерельної та бібліографічної бази, були набуті навички роботи з краєзнавчою літературою, які дозволили працівникам одеських бібліотек розгорнути її пропаганду, залучити до краєзнавчих досліджень широкі верстви населення.

За загальним координаційним планом у 1963–1964 рр. співробітники ОДНБ брали участь у виявленні матеріалів для зведеної картотеки з історії міст і сіл УРСР. У процесі цієї роботи краєзнавча картотека поповнилася значною кількістю матеріалів, головним чином щодо дожовтневого періоду. До картотеки було додано більш як

2100 бібліографічних описів на книги і статті з журналів, газет та наукових збірників. На основі картотеки був підготовлений бібліографічний покажчик з історії Одеси за 1955–1963 рр., до якого включено 2000 назв, виявлено понад 6400 назв друкованих матеріалів до зведеної бібліографічної картотеки з історії міст і сіл УРСР [11].

Значну допомогу авторам тому надали Державна історична бібліотека УРСР, ОДНБ, ОДІКМ та ОАМ. Головна редакційна колегія оцінила роботу обласної редколегії, авторського колективу тому «Одеська область». Було відзначено значний внесок у підготовку видання вченого ОНУ А. Бачинського, відповідального секретаря тому С. Цвілюка, працівників ДАОО Л. Воскобойникову, Ж. Чепик, працівників ОДНБ С. Дзюбину, Г. Каширина, Л. Лялікову та ін. Їх напружена праця не була марною, вже в листопаді 1967 р. внаслідок висновків членів редколегії і представників інституту історії АН УРСР, підготовлений том «Одеська область» було рекомендовано до друку [4, арк. 26].

Почався заключний етап підготовки тому «Історії міст і сіл Української РСР», який припав на 1968–1969 рр. Основний зміст його полягав у остаточному доопрацюванні та науковому редагуванні текстів, організації власне видавничого процесу [17, с. 14]. У лютому 1968 р., після завершення роботи над рукописом, запустили у виробництво, почали створюватися гранки книги. Вже 1969 р. вийшов у світ том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Одеській області, накладом 15 тис. примірників [15]. У томі вміщено 62 нариси про міста, районні центри, селищні та сільські ради. У нарисах і довідках подано відо-

мості про час заснування того чи іншого населеного пункту, первісні населення на його території, походження назви, важливі історичні події тощо. Також у томі містяться дані про географічне розташування населеного пункту, про шляхи, що проходять через нього, про кількість населення, економіку, культуру, освіту, охорону здоров'я, про історичні та культурні пам'ятки.

Підсумки роботи краєзнавців України було підбито на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР», що відбулась у Києві в травні 1972 р. У ній взяла участь представницька делегація Одеської області, що складалася з 12 осіб – авторів і керівників обласної редколегії. На конференції опубліковані томи «Історії міст і сіл Української РСР» і взагалі проект дістали високу оцінку провідних фахівців [17, с. 83–89].

Враховуючи важливе наукове і політичне значення цієї багатотомної праці, ЦК Компартії України визнав за необхідне перевидати низку томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою з урахуванням критичних зауважень читачів і новітніх досягнень історичної науки [29, с. 57–56]. Тому варто виокремити четвертий етап підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», адже йшлося не про механічний переклад текстів, а про їх поглиблене доопрацювання, пошук нових документів та матеріалів. У цей період знову було використано вже апробовані механізми підготовки нарисів та довідок, змінився склад обласної редколегії. Авторський колектив і обласна редколегія, з одного боку, прагнули доповнити джерельну базу видання за рахунок



нововиявлених документів і матеріалів, а з іншого – відобразити у книзі зміни, що відбулися у житті області впродовж останнього десятиліття. По-перше, завдання реалізовувалось шляхом відряджень дослідників до архівів і бібліотек Києва, Москви, Ленінграда та інших міст, по-друге, за допомогою інформації, яку готували місцеві органи влади, керівники підприємств, установ та організацій [3, арк. 12].

1978 р. друге, російськомовне видання тому «Історії міст і сіл України: Одеська область» з'явилося на полицях книгарень і бібліотек, причому 15-тисячний тираж було досить швидко реалізовано, що засвідчило авторитет цього видання. У порівнянні з першим виданням помітно збільшився обсяг книги і значно зміцнилася джерельна база – список використаних джерел та літератури налічував понад 2,6 тис. найменувань. Поліпшилось поліграфічне оформлення тому, суттєво оновлено і урізноманітнено ілюстративний матеріал [16].

Оцінки значення видання «Історія міст і сіл Української РСР» у вітчизняній історіографії різняться. Так, академік П. Т. Тронько зазначав, що видання мало недоліки, які притаманні були на той час всій історичній науці. «Не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення» [17, с. 120]. Але в той же час завдяки написанню тому «Одеська область» і взагалі 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» вперше всі міста, селища і численні села України від тоді мали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Підготовка іс-

торії міст і сіл значно активізувала діяльність різних установ, організацій, сприяла розширенню і зміцненню контактів між вищими навчальними закладами, архівами, музеями, бібліотеками, а також активізувала інтерес до пам'яток регіону.

Слід наголосити, що найголовніше значення роботи над одеським томом полягає в тому, що вона активізувала проведення пам'яткоохоронних та історико-краєзнавчих досліджень, розповсюдження серед населення знань про рідний край, підвищила інтерес населення до пізнання та вивчення минулого. Безпосередньо на місцях створенням багатотомного літопису займалися викладачі вищих навчальних закладів, вчителі, музейні та архівні працівники. Авторами уперше за багато років була підготовлена наукова бібліографія багатьох населених пунктів, зібраний унікальний матеріал з історії краю. Але, разом із тим, нариси не позбавлені певних недоліків, які притаманні більшості історичних та історико-краєзнавчих праць тих часів. Фіксувалися лише успіхи та здобутки, якомога повно висвітлювалася історія радянської доби.

Менш щасливою і значно складнішою виявилась доля іншого енциклопедичного пам'яткознавчого проекту тієї доби – «Зводу пам'яток історії і культури української РСР», що розглядався як складова частина всеохоплюючого загальносоюзного видання. У 80-х рр. ХХ ст. спостерігалася значна увага адміністративно-командних кіл щодо охорони і збереження історико-культурного доробку українського народу. Важливим кроком щодо поліпшення охорони історико-культурної спадщини, її раціонального використання,

був проект видання багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР». Він мав дати цілісну картину культурної спадщини народів СРСР і водночас стати офіційним документом з переліком всіх пам'яток, які повинні охоронятися державою незалежно від того, чи перебували вони досі на обліку, чи ні. Процес підготовки томів «Зводу», в якому брали участь співробітники наукових установ різноманітних профілів, державних органів, громадськості, сприяв поглибленню теоретичних основ пам'яткознавства, приверненню уваги громадськості до проблем охорони пам'яток, наведенню порядку в їх обліку, уточненню даних про них. Складовою частиною видання виступав і «Звід пам'яток історії та культури Української РСР», в який повинні були увійти всі нерухомі пам'ятки – археологічні, історичні, архітектурні, містобудівництва, мистецтва.

У республіці на той час вже був нагромаджений певний досвід роботи у справі охорони та збереження пам'яток. В Україні підготовча робота до написання «Зводу» розпочалася 1972 р. загальною паспортизацією пам'яток історії та культури, яка, однак, здійснювалася повільно і неповно. Лише після відповідного рішення уряду УРСР 1982 р. було зроблено перші кроки щодо підготовки Зводу пам'яток. 1983 р. почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом – обласні редколегії. Структурно «Звід» мав бути побудований за географічними принципом – кожна область готувала відповідний том. Першою спробою узагальнення багаторічної роботи фахівців, краєзнавців стало видання каталогу-довідника «Пам'ятки історії та культури Української РСР» (1987 р.), підготов-

леного співробітниками відділу історико-краєзнавчих досліджень ІІ АН УРСР спільно з науковцями ІА АН УРСР, працівниками Міністерства культури і Держбуду УРСР. У ньому були вміщені відомості про понад 70 тисяч пам'яток історії, археології, архітектури та мистецтва, які знаходилися під охороною держави [23].

Значних зусиль для підготовки томів «Зводу» доклали фахівці наукових установ і, насамперед, Інститутів історії та археології АН УРСР. Зокрема, йдеться про відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, який спільно з іншими установами підготував дев'ять збірників наукових статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва [21, 22]. У них розглядалися питання історії становлення пам'яткоохоронної справи в окремих регіонах України, характеризувалася джерельна база вивчення історико-культурної спадщини, аналізувався стан дослідження та обліку пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, наводився опис окремих цінних об'єктів.

Для узагальнення проведених досліджень була розпочата підготовка «Зводу пам'яток історії і культури УРСР» по Одеській області, як і по всіх областях республіки. За районами Одеської області були закріплені кафедри історії вищих навчальних закладів міста. Вся дослідницька діяльність щодо виявлення і класифікації пам'яток, що проводилася викладачами кафедр історії, була регламентована «Технічним завданням на науково-дослідницьку роботу щодо підготовки матеріалів для історичного розділу тому „Зводу пам'ятників

історії і культури народів СРСР по Одеській області“». Цей вид досліджень було внесено до індивідуальних планів роботи викладачів вищих навчальних закладів і затверджено в якості держбюджетної теми. Колективи кафедр приступили до класифікації пам'яток у районах області, виходячи з їх технічного стану та художньої цінності. По кожній пам'ятці та історичному факту ОДУ була розгорнута пошукова робота. Ініціатива викладачів кафедр щодо встановлення імен загиблих у роки Другої світової війни активізувала діяльність краєзнавців у районах області [13, с. 24].

У процесі роботи з'ясувалося, що територія Одеської області у археологічному відношенні досліджена нерівномірно. 1987 р. редколегія «Зводу» ухвалила рішення про необхідність додаткового вивчення одинадцяти найменш досліджених районів області, які розташовані у Буго-Дністровському межиріччі. Фінансування цих робіт взяла на себе Одеська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Для їх проведення в ІА АН УРСР була створена Буго-Дністровська експедиція.

1988 р. археологічні розвідки велися у Котовському і Красноокнянському районах. У них брали участь працівники ОАМ і краєзнавці. Всього було знайдено близько 30 стоянок та поселень, які датуються від пізнього палеоліту до раннього середньовіччя, а також понад 60 курганів і курганних груп.

Увагу приділялося також дослідженню відомих раніше пам'яток. Так, на ранньотрипільському поселенні Нестоїта II була зібрана багата колекція орнаментованої кераміки, кремнієвих виробів, за-

лишки статуеток, а на поселенні епохи пізньої бронзи Флора – цінні матеріали перших століть н. е. На кургані у с. Федосєєвка на р. Тростянець було знайдено антропоморфну стелу ямної доби. За результатами розвідок у Котовському та Червоноокнянському районах підготовлено 98 нових статей для «Зводу». Ще близько 50 статей написані за матеріалами розвідок у зонах будівництва зрошувальних систем у Дунай-Дністровському міжріччі. Крім цього, Буго-Дністровською експедицією 1988 р. було проведено охоронні розкопки пізньопалеолітичної стоянки Велика Аккаржа. Були отримані нові дані, які дозволяли з'ясувати вік пам'ятки, уточнити її культурно-історичну характеристику і палеоекологічні умови її існування.

За результатами розвідок у Котовському та Красноокнянському районах було підготовлено 98 нових статей для «Зводу». Ще близько 50 статей написані за матеріалами розвідок у зонах будівництва зрошувальних систем у Дунай-Дністровському межиріччі. Отже, підсумки досліджень 1988 р. засвідчили перспективність продовження пошукових робіт в Одеській області. Інтенсифікація археологічних розвідок була обумовлена не тільки науковими завданнями, а, головним чином, необхідністю отримання нових даних для проведення охоронних заходів з каталогізації, паспортизації та постановці на облік в місцевих Радах всіх археологічних пам'ятників області [25, с. 121–122].

Створена 1983 р. з метою підготовки одеського тому «Зводу» обласна редколегія досить вдало започаткувала цю роботу. Ця редколегія залучила зроблені ще протягом 70-х рр. уніфіковані

паспорти, в яких було взято на державний облік деякі пам'ятки, але невдовзі з'ясувалось, що чимало з них безнадійно застаріли. Крім того, тоді було виявлено значну кількість нових історико-культурних об'єктів, які не були належним чином паспортизовані.

Масштаби роботи, започаткованої на громадських засадах на Одещині й в Україні в цілому, виявились колосальними, що вимагало значних коштів і кваліфікованих виконавців, яких на місцях бракувало. Відставало від запланованих темпів і науково-методичне забезпечення. Бракувало методичних вказівок та положень про обов'язки і відповідальних виконавців, які з'явилися лише 1986 р.

У 80-ті рр. вченими Одеси була проведена значна робота щодо каталогізації, опису та картографування археологічних пам'яток області у зв'язку зі створенням республіканського «Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР». Ця праця підбивала підсумки багатолітніх досліджень, які проводилися археологами і краєзнавцями Одещини. Координацію і наукове керівництво здійснював відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, яким було підготовлено понад 1700 статей з археології.

Таким чином, аналіз діяльності державних органів, освітніх закладів та наукових установ Одещини, а також діяльність редакційних колегій одеських томів «Історії міст і сіл УРСР» та «Зводу пам'яток історії та культури України» з організації і проведення заходів з охорони пам'яток в регіоні свідчить про те, що ці заклади стали

пам'яткоохоронними осередками, які діяли у другій половині 40-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Ці органи, заклади та установи області співпрацювали між собою щодо вивчення пам'яток та історії краю. Наукові працівники цих закладів надавали значну допомогу при створенні шкільних музеїв, при написанні курсових та дипломних робіт студентам вищих навчальних закладів, при організації виставок. Велике значення для розширення пам'яткоохоронної роботи мали методичні наради, наукові конференції, зустрічі з місцевими журналістами, письменниками, викладачами, які проводили наукові співробітники археологічного та краєзнавчого музеїв спільно з працівниками різних установ та організацій. Музеї, архіви і бібліотеки систематично проводили значну роботу, щоб задовольнити потреби у краєзнавчій інформації у громадськості, надати методичну допомогу. Вони згуртовували у регіоні краєзнавчі активи, сприяли виникненню народних музеїв, товариств, гуртків. Негативними явищами, які впливали на діяльність цих закладів, слід вважати неузгодженість науково-дослідної роботи музеїв, бібліотек і архівів краю; відсутність пам'яткоохоронного координуючого центру, а також суттєві скорочення асигнувань на культуру, нігілістичне ставлення до культурно-історичної спадщини, що звичайно відбилося на їхній роботі і розвитку історичного руху як на Одещині, так і в цілому в Україні.

Плідна діяльність наукових і громадських товариств сприяла активізації пам'яткоохоронної справи в регіоні. Членами товариств була проведена значна робота щодо виявлення, вивчення та



спорудження пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок, в яких відображена історія регіону, а також проведення консервації пам'яток археології та архітектури. Однак, слід зазначити, що справа спорудження пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок перебувала під жорсткою опікою партійних і радянських органів, що наклало свій негативний відбиток на їх тематичну спрямованість. У досліджуваний період після подолання нігілістичних тенденцій, в силу наявних матеріально-технічних можливостей проводилася певна робота щодо виявлення, збереження і популяризації пам'ятників археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Певних організаційних засад пам'яткоохоронна справа на Одещині набула з утворенням Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та утворенням його обласної організації, статутна діяльність якого тісно пов'язувалася з пам'яткоохоронною справою. Товариство здійснювало не лише фінансування робіт, а й залучало до неї кращі наукові й творчі сили. Позитивним у другій половині 70–80-х рр., як на рівні області, так і республіки, стала розробка перспективних планів реставрації, ремонту, благоустрою пам'яток, які дозволяли зосереджувати кошти на найбільш важливих об'єктах.

«Історія міст та сіл Української РСР» дістала високу оцінку наукової громадськості як в нашій країні, так і далеко за її межами. До цього часу це видання не має свого аналогу у світовій практиці, хоча минуло вже майже півстоліття. На сторінках 26-томного видання на основі широкої джерельної бази дано оцінку суспільним явищам

і подіям в історії міст і сіл країни з найдавніших часів до 70-х рр. ХХ ст. Тисячі авторів – професійних істориків, краєзнавців-аматорів – брали участь в її створенні. Загальний обсяг цієї титанічної праці становив 2360 авторських аркушів, у томах вміщено 1340 статей з історії обласних і районних центрів та інших найбільш значних населених пунктів Одещини, 8319 статей про всі селища міського типу і центри сільських рад, вміщено понад 9 тисяч ілюстрацій, серед яких значну частину займають фото старожитностей, що знаходяться на їх території, а саме – таких видів об'єктів культурної спадщини, як пам'ятки історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва та археології.

Підготовка та видання одеських томів «Історії міст і сіл УРСР» та «Зводу пам'яток історії та культури України» стали важливою віхою у відродженні пам'яткознавчих традицій, сприяли розповсюдженню знань серед населення про рідний край, його історію, традиції, культуру, значно підвищили інтерес до пізнання і дослідження місцевої історії. У написанні цих пам'яткоохоронних видань виняткову роль відіграли викладачі вищих та середніх навчальних закладів, працівники архівів і бібліотек, які виявили, систематизували й узагальнили літературу, публікації періодичних видань, документальні матеріали з історії рідного краю. У процесі роботи над томом в обласній бібліотеці, обласному державному архіві сформувався науково-довідковий апарат, який став основою для подальших пам'яткоохоронних досліджень.

У цілому позитивно оцінюючи стан розвитку пам'яткоохоронної справи на Одещині, варто за-

значити, що його демократичний розвиток стримувався жорсткою ідеологічною регламентацією з боку компартійних органів, політичною заангажованістю усієї духовної сфери. Незважаючи на це, завдяки ініціативі і ентузіазму дослідників місцевої історії, пам'яткоохоронний рух набував поступального характеру, розширював форми і методи роботи, сприяв пробудженню у громадян національно-історичної пам'яті.

#### Питання для самоконтролю

1. Які пам'яткоохоронні видання систематизували інформацію про пам'ятки історії та культури?
2. Розкрийте специфіку роботи редакційних колегій пам'яткоохоронних видань.
3. На формування переліків пам'яток яких видів вплинула діяльність редакційних колегій пам'яткоохоронних видань?
4. Охарактеризуйте зміст одеського тому «Історії міст і сіл УРСР».
5. Проаналізуйте роботу над «Зводом пам'яток історії та культури України».

#### Довідкова література до теми

1. Довідка про роботу науково-методичних секцій при правлінні Одеської обласної організації УТОПІК за 1968 р. – ДАОО, ф. Р-7935 (Одеська обласна організація УТОПІК), оп. 1, спр. 21 : Довідка про роботу науково-методичних секцій при правлінні Одеської обласної організації, арк. 1–7. – 1969 р.
2. Довідка про створення групи наукових редакторів для завершення роботи над матеріалами щодо видання «Історії міст і сіл УРСР: Одеська область». – ДАОО, ф. Р-7386 (Обласна редакційна колегія «Історії міст та сіл УРСР»), оп. 1, спр. 2 : Постанови секретаріату Одеського обкому КП України про хід підготовки видання, про недоліки в роботі та по інших питанням, пов'язаним з створенням тому, арк. 16–18. – 1963 р.

3. Методические указания главной редколлегии «Истории городов и сел УССР». – ДА00, ф. Р-7386 (Обласної редакційної колегії «Історії міст та сіл УРСР»), оп. 2, спр. 1 : Методические указания главной редколлегии «Истории городов и сел УССР», арк. 2–26. – 1975–1978 pp.
4. О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР: Одесская область». – ДА00, ф. Р-7386 (Обласної редакційної колегії «Історії міст та сіл УРСР»), оп. 1, спр. 2 : О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР: Одесская область», арк. 26. – 1972 p.
5. Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел Украинской ССР» 1963–1969 гг. – ДА00, ф. Р-7386, оп. 1, спр. 1 : Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел Украинской ССР», 71 арк.
6. Батюк А. П. Участь архівістів республіки у підготовці «Історії міст і сіл УРСР» / А. П. Батюк // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 7–11.
7. Горбик В. О. Підготовка «Зводу пам'яток історії і культури» / В. О. Горбик // Завдання історичного краєзнавства у дослідженнях та популяризації пам'яток історії і культури : тематичний зб. наук. праць / Ін-т історії УРСР. – К., 1991. – С. 83–93.
8. Горбик В. О. Проблеми і завдання «Зводу» / В. О. Горбик // Історія України : маловідомі імена, події, факти / Ін-т історії України НАН України. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 48–53.
9. Горбик В. О. Про підготовку багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» / В. О. Горбик // Вісник УТОПІК. – 2002. – № 1/2. – С. 10–19.
10. Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини / В. О. Горбик // Пам'яткознавчі студії в Україні : теорія і практика / ІІУ НАН України ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – С. 93–112.
11. Горизонт «Одессики» // Моряк. – 1974. – № 24. – 13 июля. – С. 11.
12. Град Р. Кілія : нарис-путівник / Р. Град, В. Галяс. – Одеса : Маяк, 1968. – 95 с.

13. Гребцов В. Из опыта составления «Свода памятников истории и культуры народов СССР по Одесской области» / В. Гребцов, А. Костусев // Воспитание историей : тез. Первой обл. ист.-краевед. науч.-практ. конф., посв. 200-летию Одессы / Одесский ист.-краевед. музей. – Одесса, 1989. – С. 23–24.
14. Дьомін О. В. Проблеми вивчення пам'яток історії та культури у «Зводі історії і культури України по Одеській області» / О. В. Дьомін // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства / ІІУ НАН України. – Луцьк, 1993. – С. 185–186.
15. Історія міст і сіл Української РСР : в 26-ти тт. Одеська область. – К., 1969. – 910 с.
16. История городов и сел Украинской РСР : в 26-ти тт. Одесская область. – К., 1978. – 866 с.
17. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін. ; відп. ред. П. Т. Тронько ; ін-т історії АН УРСР. – К. : Наукова думка, 1989. – 237 с.
18. Кирилюк С. Измаил : краткий исторический очерк / С. Кирилюк. – Одеса : Маяк, 1961. – 75 с.
19. Ключник О. Белгород-Днестровский / О. Ключник. – Одеса : Маяк, 1960 – 98 с.
20. Ладвищенко Г. Місто, в якому ми живемо / Г. Ладвищенко. – Одеса : Маяк, 1959. – 46 с.
21. Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984. – 105 с.
22. Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. – К., 1988. – 76 с.
23. Памятники истории и культуры УССР: Каталог-справочник / [за ред. П. Т. Тронько]. – К. : Наукова думка, 1987. – 536 с.
24. Присяжнюк О. М. Спроби систематизації краєзнавчих матеріалів по пам'ятках історії та культури Одеської області 60–80 рр. ХХ ст. / О. М. Присяжнюк // Історичний архів: наук. студії : зб. наук. праць / Чорноморський держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2009. – Вип. 3. – С. 14–20.
25. Сапожников И. В. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. / И. В. Сапожников // Воспитание историей : тез. Первой областн. ист.-

- краєвед. науч.-практ. конф., посв. 200-летию  
Одессы. – Одесса. – 1989. – С. 121–123.
26. Стряпкін П. Балта : нарис / П. Стряпкін. – Одеса : Маяк,  
1968. – 110 с.
27. Травушкин В. Болград : исторический очерк /  
В. Травушкин. – Одеса : Маяк, 1963. – 86 с.
28. Тронько П. Т. Історико-культурні цінності  
і сучасність / П. Т. Тронько. – К. : Рідний край,  
1988. – 187 с.
29. Хіоні І. Участь Одеського облдержархіву в написанні  
«Історії міст і сіл УРСР» / І. Хіоні // Архіви  
України. – 1975. – № 3. – С. 54–57.
30. Щербина Н. Ф. Історія написання «Історії міст  
і сіл Української РСР: Одеська область»  
як джерело вивчення історичного краєзнавства /  
Н. Ф. Щербина // Матеріали Всеукраїнської  
наук.-практ. конф. «Сучасний соціокультурний  
простір – 2004»: у 2-х чч. – К. : ТОВ ТК  
«Меганом». – 2004. – Ч. 1. – С. 135–137.

## Післямова

**А**наліз наукової літератури з історії охорони культурної спадщини свідчить, що в історіографії досі відсутня спеціальна узагальнююча праця, присвячена розбудові системи державних і громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури як на території Одеської області, так і в Україні в цілому, яка б охоплювала другу половину ХХ ст. Загальні міркування й окремі спостереження в такій постановці проблеми містяться у деяких наукових працях, які не вичерпують всієї повноти та складності проблематики. В цілому позитивно оцінюючи згадувані вище напрацювання радянського та сучасного періодів щодо історії розвитку системи державних і громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури, водночас не можна не відзначити характерну для них заідеологізованість та фрагментарність у висвітленні проблеми. Йдеться насамперед про замовчування тогочасних гострих проблем у дослідженні регіональної історії та надмірну ідеалізацію тодішньої пам'яткоохоронної роботи, представлення її виключно у якості провідника партійних агітаційно-пропагандистських доктрин.

Інші недоліки обумовлені тим, що документи щодо розбудови системи державних та громадських організацій з охорони пам'яток історії та культури містять деякі положення, які не підтвердилися на практиці. Становище

у суспільстві періоду 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. і в науці зокрема (наявність застійних явищ, обмеженість доступу дослідників до документальних матеріалів в архівах, відсутність повних статистичних даних, крайня тенденційність редакторів, які перешкоджали прояву творчої самостійності авторів тощо) не дозволяло радянським вченим-історикам здійснити всебічний і глибокий аналіз багатьох складних явищ і процесів.

Сьогодні, в умовах наукової відкритості та демократизації українського суспільства, велика і різноманітна кількість наявних джерел і літератури надає можливість, при їх комплексному використанні, реконструювати та дослідити ключові аспекти історії охорони культурної спадщини.

Дослідження історії охорони культурної спадщини обумовлюють звернення до широкої джерельної бази, яка включає не тільки надруковані документи та матеріали державних центрального, обласного та відомчих поточних архівів. Мають бути використані й опубліковані у електронних ресурсах мережі Інтернет матеріали місцевих органів влади та електронних періодичних видань. Вони розрізняються за походженням, інформативними можливостями, ступенем об'єктивності, місцем зберігання тощо. Саме наявність різноманітних джерел дозволяє комплексно підійти до аналізу історії формування системи охорони пам'яток в Одеській області.



Джерельна база репрезентована такими групами джерел:

- ✂ законодавчі акти, документи центральних і місцевих органів влади;
- ✂ діловодна документація;
- ✂ матеріали з діяльності громадських організацій і товариств;
- ✂ праці діячів охорони пам'яток історії та культури, які розглянуті нами не як історіографічне джерело, а як джерело з історії вивчення пам'яток;
- ✂ публікації періодичної преси вказаного періоду.

З огляду на специфіку радянської доби, документи 1944–1991 рр. потребують надзвичайно уважного критичного підходу. Це стосується не тільки наведених у документах і газетних публікаціях відомостей про кількісні показники у сфері охорони пам'яток. Йдеться про відтворення історичних реалій, прихованих під ідеологічними штампами. Потенційна джерельна база з історії розбудови системи організацій з охорони пам'яток дає підстави робити вірогідні висновки та узагальнення.

Процес формування радянської системи органів охорони пам'яток на Одещині, а саме місцевих державних органів охорони пам'яток історії та культури на території Одеської області, проходив в декілька етапів.

У повоєнні роки на звільненій території України починають здійснюватися першочергові заходи щодо збереження історико-куль-

турної спадщини. Місцеві органи влади приймали рішення про охорону пам'яток, надавали кошти та матеріали для їх ремонту й консервації. Відновлювалася робота культурно-освітніх установ. Цю роботу координував новостворений Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Народних Комісарів УРСР. Піклування про пам'ятки архітектури, монументального живопису, скульптури, садово-паркової архітектури було доручено Управлінню в справах архітектури при РНК УРСР. Ці установи створили свої місцеві представництва в Одесі.

1946 р. у складі Культурно-освітнього відділу Виконкому Обласної ради депутатів трудящих організовувався сектор охорони пам'яток і до штату відділу у справах архітектури вводилась посада інспектора з охорони архітектурних пам'яток. З 1948 р. функції охорони пам'яток культури, нагляду за їх утриманням і збереженням покладалися на місцеві органи влади: виконавчі комітети обласної, міських, районних, селищних та сільських рад депутатів трудящих.

1953 р. у складі Міністерства культури України діяли управління образотворчих мистецтв і музеїв та державна інспекція з охорони пам'яток історії й культури, які створювали мережу своїх представників на місцях, що опікувалися питаннями охорони пам'яток регіону. Водночас з процесом становлення місцевих пам'яткоохоронних органів у середині 50-х рр. XX ст. відбувався розвиток концептуальних за-

сад збереження історико-культурної спадщини. Розширилося коло об'єктів, що підлягали охороні з боку держави, проголошувалися пам'ятками ансамблі та комплекси, до яких належали міста, населені пункти, що зберегли історичне планування, або значну кількість історико-культурних будівель і споруд. До списку історичних міст була віднесена й Одеса.

Протягом 60-х рр. ХХ ст. відбулася різка зміна державної політики, що відобразилося не лише на характері діяльності місцевих органів, які опікувалися охороною пам'яток, а й на кількості пам'яток, що залишалися під охороною держави: від майже тотального виключення споруд культового призначення до проведення масштабної паспортизації та прийняття під охорону всіх пам'яток архітектури, археології, історії.

1984 р. в фінансуванні ремонтно-реставраційних робіт, що проводила Одеська міжобласна виробничо-реставраційна майстерня щодо пам'яток архітектури та містобудування, брали активну участь Відділ з питань будівництва і архітектури облвиконкому, Головне архітектурно-проектувальне управління Одеського міськвиконкому, Одеське відділення Спілки архітекторів СРСР, Одеська обласна організація УТОПІК. З 1985 р. Відділом з питань будівництва і архітектури облвиконкому спільно з аналогічним підрозділом міськвиконкому проводилась робота з укладання охоронно-орендних договорів та укладання охоронних зобов'язань, підго-

товлено додатковий перелік пам'яток архітектури місцевого значення, до якого увійшли 236 пам'яток у м. Одеса та 1 пам'ятка в с. Нерушай Татарбунарського р-ну.

Таким чином, державні органи охорони пам'яток історії та культури на території Одеської області лише після 1944 р. пройшли етап становлення і проводили розбудову сфери охорони пам'яток у регіоні. Впродовж 60-х рр. XX ст. відбулась різка зміна вектору діяльності державних органів з охорони пам'яток, зумовлена політичною кон'юнктурою. Ними проводилась робота з охорони, утримання і використання пам'яток архітектури, мистецтва, археології та історії. Ряд видатних пам'яток і архітектурних ансамблів Одещини, зруйнованих, було відбудовано, реставровано і повернуто до культурного фонду країни. Проведено реєстрацію та паспортизацію пам'яток архітектури, історії, археології і мистецтва.

Вивчення культурної спадщини Одеського регіону почалося з пам'яток археології ще наприкінці XIX ст., але воно носило несистематичний і епізодичний характер та переривалося подіями воєн. У 1945–1947 рр. новостворений відділ Інституту археології АН УРСР спільно з Одеським археологічним музеєм та Одеським держуніверситетом імені І. І. Мечникова продовжували дослідження пам'яток археології. Ці дослідження з цього часу стали систематичними.

Значні дослідження пам'яток археології у 50–60-х рр. XX ст. проводив Одеський ар

хеологічний музей, за результатами яких у 60–70-х рр. ХХ ст. стало традиційним проведення наукових конференції та оприлюднення таким чином результатів досліджень, що сприяло також популяризації пам'яток. Але наймасовіші відкриття пам'яток археології, а також їх дослідження почалися з 70-х рр. ХХ ст. загоном Одеського держуніверситету спільно з Одеським археологічним музеєм, коли стали проводитися систематичні порайонні розвідкові роботи, пов'язані зі складанням Зводу пам'яток археології Одеської області.

Простежуючи динаміку діяльності освітніх і наукових установ, що були невід'ємною частиною радянської системи охорони пам'яток історії та культури, можна відзначити, що дослідження ними пам'яток Одеського регіону приймають систематичний характер з 1945 року та майже завмирають на початку 60-х рр. ХХ ст. і знов активізуються в 70-х роках. Освітні та наукові установи не тільки провадили діяльність з вивчення та дослідження пам'яток в Одеській області, а ще й брали активну участь в розробці теоретичних підвалин пам'яткоохоронної справи.

Діяльність громадських організацій з охорони пам'яток можна проаналізувати на базі Одеського археологічного товариства та Одеської обласної організації УТОПІК, що активно займалися питаннями збереження пам'яток Одещини з часу свого заснування.

З 1959 р. – часу свого виникнення – Одеське археологічне товариство проводило актив-

ну діяльність з вивчення пам'яток археології, та після заснування УТОПІК, що було організовано з тими ж задачами, значно знизило свою активність у справі охорони, збирання та широкої популяризації інформації щодо пам'яток Одещини.

Одеська обласна організація УТОПІК поступово та органічно заміщувала Одеське археологічне товариство в значній ролі досліджень пам'яток археології регіону. Обласна організація УТОПІК, її міські і районні відділення систематично проводили огляд пам'яток, значну роботу по спорудженню нових пам'ятників та реставрації існуючих. Однією із основних форм пам'яткоохоронної діяльності обласної організації Товариства був громадський контроль за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток незалежно від їх відомчої приналежності, активне сприяння створенню музеїв. Однак з кінця 1980-х рр. простежується майже повне згасання діяльності Товариства. Продовжували працювати лише поодинокі секції. Наполеглива праця учасників громадських організацій в досліджуваний період дозволила зібрати, систематизувати, вивчити та дослідити інформацію про пам'ятки, сформувати значний науково-довідковий масив відомостей про історико-культурну спадщину області.

Завдяки плідній роботі редакційної колегії тому «Одеська область» енциклопедично-

го краєзнавчого видання «Історія міст і сіл УРСР» вперше всі міста, містечка й численні села Одещини отримали свою біографію, в якій зафіксовані не лише основні історичні етапи їх розвитку, а й наявно зафіксовані ті пам'ятки, що були під охороною держави на час підготовки видання.

Створена 1983 р. з метою підготовки одеського тому «Зводу пам'яток історії і культури Української РСР» обласна редколегія, залучивши попередньо зібрану інформацію про пам'ятки, провела значну роботу щодо каталогізації, опису та картографування археологічних пам'яток області та визначила перелік тих із них, що не мали необхідної облікової документації.

Загалом, редакційні колегії видань «Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область» і «Звід пам'яток історії та культури Української РСР» на певний час очолили процес систематизації, збору та аналізу інформації про пам'ятки історії та культури Одеської області. Саме завдяки плідній праці численної армії краєзнавців в цей період був досягнутий результат у протистоянні формалізованого підходу чиновників до формування переліків пам'яток та занадто скрупульозного наукового ставлення до вивчення історичних і культурних об'єктів.

Аналіз стану охорони пам'яток в Одеському регіоні дозволяє запропонувати певні заходи, впровадження яких може сприяти загальному

поліпшенню стану охорони та вивчення історико-культурної спадщини: необхідно здійснити практичні заходи з втілення існуючих і розроблення нових програм та концепцій щодо збереження пам'яток регіону, які обов'язково повинні бути підтримані державним фінансуванням; активізувати роботу з визначення територій історико-культурного призначення, де саме й розташовані пам'ятки; доцільно стимулювати появу нових і підтримати діяльність існуючих громадських організацій з охорони культурної спадщини, які стануть громадськими контролерами пам'яткоохоронних осередків Одещини; потрібно реанімувати діяльність Одеської обласної організації УТОПІК, яка на сучасному етапі перебуває у вкрай занедбаному стані, для збереження та передачі накопиченого досвіду; одним із першочергових завдань можна вважати подальшу розробку та вдосконалення програм викладання дисциплін з вивчення та охорони пам'яток регіону у навчальних закладах різних рівнів акредитації, а також підготовку підручників, навчальних посібників з цього питання; передбачити всебічну державну підтримку в організації роботи щодо видання багатотомної ґрунтовної наукової праці – Одеського тому «Зводу пам'яток історії і культури України» на основі сучасної методології і матеріалів останніх досліджень.



Додатки

Додаток А

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

П О С Т А Н О В А

від 24 квітня 1986 р. N 154

Київ

Про затвердження Статуту  
Українського товариства  
охорони пам'яток історії та культури

Рада Міністрів Української РСР

п о с т а н о в л я є :

1. Затвердити Статут Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, прийнятий IV з'їздом Товариства, що додається.

2. Визнати такими, що втратили чинність: постанову Ради Міністрів УРСР від 12 червня 1967 р. N 378 «Про затвердження Статуту Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури» (ЗП УРСР, 1967 р., N 6, ст. 65; 1978 р., N 11, ст. 92);

постанову Ради Міністрів УРСР від 24 квітня 1973 р. N 198 «Про членство колгоспів у деяких добровільних товариствах» (ЗП УРСР, 1973 р., N 4, ст. 34) в частині членства колгоспів в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури, а також пункт 2 Змін, затверджених цією постановою.

Голова

Ради Міністрів УРСР

О. ЛЯШКО

Керуючий справами

Ради Міністрів УРСР

К. БОЙКО

ЗАТВЕРДЖЕНИЙ  
постановою Ради Міністрів УРСР  
від 24 квітня 1986 р. N 154

СТАТУТ

Українського товариства  
охорони пам'яток історії та культури

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури є добровільною масовою громадською організацією, що має на меті сприяння державним органам у здійсненні заходів по охороні пам'яток історії та культури, використанню їх у цілях розвитку науки, народної освіти і культури, формування високого почуття радянського патріотизму, ідейно-морального, інтернаціонального й естетичного виховання.

Товариство будує свою роботу на основі принципів демократичного централізму, самоуправління, гласності, соціалістичної законності, при широкій активності і творчій ініціативі його членів, у тісному контакті і взаємодії з державними органами охорони пам'яток та іншими громадськими організаціями.

2. Основними завданнями Українського товариства охорони пам'яток історії та культури є залучення широких верств населення до активної і безпосередньої участі в охороні пам'яток, здійснення пропаганди пам'яток і законодавства про їх охорону та використання, активне сприяння роботі державних органів охорони пам'яток, здійснення громадського контролю за схоронністю, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток.

3. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури з метою здійснення завдань, що стоять перед ним:

а) залучає до членів Товариства широкі верстви населення, а також підприємства, установи й організації;

- б) *проводить* разом з органами й установами культури, науки, народної освіти, іншими громадськими організаціями широку пропаганду і популяризацію серед населення пам'яток історії та культури, здійснює заходи по їх використанню в інтересах комуністичного виховання;
- в) *бере участь* у здійсненні заходів по охороні, використанню, виявленню, вивченню, обліку, реставрації пам'яток історії та культури і поширенню знань про них;
- г) *бере участь* в організації шефства підприємств, установ, організацій над пам'ятками історії та культури з метою забезпечення їх схоронності та благоустрою прилеглої до них території;
- д) *здійснює* громадський контроль за схоронністю, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток історії та культури, додержанням законодавства про їх охорону й використання; розробляє і подає до відповідних органів пропозиції та рекомендації з питань охорони і використання пам'яток;
- е) *погоджує* проекти планування, забудови і реконструкції міст та інших населених пунктів, які мають пам'ятки історії, археології, містобудування й архітектури, монументального мистецтва;
- ж) *дає висновки* при вирішенні питань про знесення, переміщення або зміну нерухомих пам'яток історії та культури;
- з) *організує* на громадських засадах науково-дослідну роботу по виявленню, вивченню, охороні й використанню пам'яток історії та культури, сприяє розробці нових наукових проблем у цій галузі;
- і) *сприяє* створенню музеїв на громадських засадах;
- к) *організує* в установленому порядку співробітництво і обмін досвідом з товариствами охорони пам'яток історії та культури інших союзних республік, а також з відповідними організаціями країн соціалістичної співдружності; вивчає, узагальнює і використовує в своїй діяльності досяг-

нення вітчизняної та зарубіжної науки і практики в галузі охорони пам'яток;

л) *створює* в установленому порядку відповідно до цілей і завдань Товариства установи та підприємства і спрямовує їх діяльність;

м) *проводить* іншу роботу відповідно до Статуту і законодавства Союзу РСР і Української РСР.

4. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, його обласні, міські і районні організації, а також установи і підприємства цих організацій, що мають відокремлене майно і самостійний баланс, користуються правами юридичної особи, мають печатку і штамп зі своїм найменуванням.

Товариство, його обласні, Київська і Севастопольська міські організації, зазначені установи й підприємства відкривають поточні, розрахункові та інші рахунки у відповідних установах Держбанку СРСР і Будбанку СРСР.

## II. ЧЛЕНИ ТОВАРИСТВА, ЇХ ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ

5. Членами Українського товариства охорони пам'яток історії та культури можуть бути:

а) *громадяни СРСР*, які досягли 16-річного віку, визнають Статут Товариства і працюють в одній з його первинних організацій. Учні загальноосвітніх шкіл та інших навчальних закладів, які не досягли 16 років, об'єднуються в юнацькі секції при первинних організаціях Товариства, що діють на підставі положення про секції, яке затверджується президією правління Товариства;

б) *державні підприємства*, установи, організації, кооперативні та інші громадські організації (колективні члени).

6. Прийом громадян у члени Товариства проводиться первинними організаціями за письмовою або усною заявою бажуючого вступити до Товариства. Прийом у колективні члени Товариства проводиться президіями правлінь обласних, місь-

ких і районних організацій на підставі письмового звернення організації-вступника.

Членові Українського товариства охорони пам'яток історії та культури видається членський квиток і нагрудний значок. Колективному членові вручається свідоцтво. Зразки членського квитка, нагрудного значка і свідоцтва затверджуються президією правління Товариства.

7. Члени Товариства мають право:

- а) *брати участь з правом ухвального голосу в зборах членів Товариства;*
- б) *обирати і бути обраними на з'їзди й конференції Товариства, до керівних та ревізійних органів Товариства;*
- в) *брати участь у роботі по виявленню, вивченню, охороні, пропаганді пам'яток історії та культури, а також інших заходах, що їх проводять організації Товариства;*
- г) *вносити до будь-якої організації Товариства пропозиції, що сприяють поліпшенню охорони і використанню пам'яток, а також діяльності Товариства;*
- д) *брати участь у роботі громадських інспекцій, секцій та комісій Товариства.*

8. Індивідуальні члени Товариства зобов'язані:

- а) *додержувати вимог Статуту Товариства;*
- б) *брати активну участь у роботі однієї з первинних організацій;*
- в) *вести роз'яснювальну роботу серед населення про роль і значення пам'яток історії та культури і завдання Товариства;*
- г) *активно сприяти усуненню порушень установленого порядку охорони пам'яток історії та культури, своєчасно повідомляти про виявлені порушення керівні органи Товариства і державні органи охорони пам'яток;*
- д) *своєчасно сплачувати членські внески.*

9. Колективні члени Товариства беруть участь у заходах по охороні, використанню і пропаганді

пам'яток історії та культури, здійснюють шефство над пам'ятками з метою забезпечення їх схоронності та благоустрою прилеглої до них території.

10. Колективні члени Товариства рекомендують своїх представників для участі в роботі з'їздів Товариства і конференцій обласних, міських та районних організацій.

11. За активну участь у діяльності Товариства його члени можуть бути відзначені подяками, грамотами, пам'ятними подарунками і грошовими преміями відповідно до положення, затвердженого президією правління Товариства.

12. Членам Товариства за особливі заслуги в справі охорони і пропаганди пам'яток президією правління Товариства може бути присвоєне звання «Почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» з врученням відповідної грамоти, нагрудного значка та занесенням до книги почесних членів Товариства.

13. За порушення Статуту до членів Товариства застосовуються заходи громадського впливу аж до виключення з членів Товариства. Виключення з членів Товариства провадиться загальними зборами первинних організацій або президіями правлінь міських, районних організацій Товариства.

Рішення про застосування заходів громадського впливу може бути оскаржене у вищестоящі органи Товариства.

### III. СТРУКТУРА, ОРГАНИ КЕРІВНИЦТВА І КОНТРОЛЮ ТОВАРИСТВА

#### *Центральні органи*

14. Вищим керівним органом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури є з'їзд, який скликається правлінням товариства один раз на п'ять років. Позачергові з'їзди скликаються правлінням Товариства з власної ініціативи або на вимогу не менш як третини його обласних організацій. Норми представництва, час і

місце скликання з'їзду, порядок обрання делегатів устанавлюються правлінням Товариства.

15. З'їзд Товариства:

- а) заслуховує і затверджує звіти правління та ревізійної комісії Товариства;
- б) переглядає і приймає Статут Товариства, а також змінює й доповнює його;
- в) визначає чергові завдання Товариства;
- г) обирає правління і ревізійну комісію Товариства;
- д) розглядає інші питання, пов'язані з діяльністю Товариства.

16. У період між з'їздами діяльністю Товариства керує правління, яке скликається на пленуми не рідше як двічі на рік.

*Правління Товариства:*

- а) керує всією діяльністю Товариства, спрямовує роботу його організацій на здійснення заходів по поліпшенню охорони і використання пам'яток історії та культури, організує і контролює виконання рішень з'їзду та вимог Статуту Товариства;
- б) заслуховує звіти президії правління Товариства, президій правлінь його обласних, міських і районних організацій;
- в) розробляє пропозиції з питань охорони, використання, пропаганди пам'яток і подає їх до державних органів;
- г) обирає з числа членів правління президію в складі голови правління, заступників голови, вченого секретаря і членів президії у кількості, встановлюваній правлінням;
- д) видає інформаційно-методичний бюлетень;
- е) розглядає інші питання, що вносяться президією правління і ревізійною комісією Товариства.

17. Виконавчим органом правління Товариства є президія, яка керує роботою Товариства в період між пленумами правління.

*Президія правління Товариства:*

- а) організує роботу Товариства відповідно до рішень з'їзду, Статуту Товариства, а також рішень правління;

- б) *організує* роботу по залученню населення в члени Товариства і створенню його організацій на місцях;
- в) *організує* для пропаганди пам'яток історії та культури і законодавства про їх охорону й використання народні університети, лекторії і кінолекторії, виставки, проведення лекцій, екскурсій, оглядів, конкурсів, випуск в установленому порядку методичної і науково-популярної літератури, рекламних матеріалів, використання засобів масової інформації;
- г) *забезпечує* здійснення громадського контролю за схоронністю, використанням і реставрацією пам'яток історії та культури, створює громадську інспекцію охорони пам'яток і керує її роботою;
- д) *розглядає* подані на погодження проекти планування, забудови і реконструкції міст та інших населених пунктів, які мають пам'ятки історії, археології, містобудування й архітектури, монументального мистецтва; дає висновки при вирішенні питань про знесення, переміщення або зміну нерухомих пам'яток історії та культури;
- є) *забезпечує* участь Товариства в організації шефства над пам'ятками історії та культури, у створенні музеїв на громадських засадах;
- ж) *створює* науково-методичні ради, секції, комісії, що сприяють діяльності Товариства, і керує їх роботою;
- з) *проводить* наукові конференції, семінари з питань вивчення охорони і пропаганди пам'яток історії та культури;
- і) *керує* фінансово-господарською діяльністю Товариства; затверджує фінансові та виробничі плани, кошториси, структуру і штати правління Товариства та підвідомчих організацій, установ і підприємств у межах встановлених для Товариства ліміту чисельності працівників і фонду заробітної плати; планує і забезпечує матеріально-технічне постачання організацій, установ та підприємств Товариства;



- к) *організує* добір, розстановку і навчання кадрів, узагальнює і поширює передовий досвід роботи організацій Товариства, вирішує питання про заохочення організацій, активістів і штатних працівників Товариства;
- л) *створює* із грошових надходжень фонд охорони пам'яток історії та культури, вирішує питання про його використання і здійснює контроль за раціональним витрачанням коштів;
- м) *затверджує* положення й інструкції з окремих питань роботи організацій, установ та підприємств Товариства;
- н) *створює* для повсякденного керівництва діяльністю і поточними справами Товариства бюро президії в складі голови правління, його заступників та вченого секретаря;
- о) *вирішує* інші питання, що стосуються діяльності Товариства.

*Обласні, міські і районні організації Товариства*

18. Вищими органами обласних, міських і районних організацій Товариства є відповідно обласні, міські та районні конференції, що скликаються відповідним правлінням організації не рідше одного разу на два з половиною роки. Норми представництва, час і місце скликання конференцій, порядок обрання делегатів установлюються відповідним правлінням.

19. Обласна, міська, районна конференція:

- а) *заслуховує і затверджує* звіти правління та ревізійної комісії;
- б) *визначає* чергові завдання організації;
- в) *обирає* правління і ревізійну комісію.

20. У період між конференціями роботою обласної, міської і районної організації Товариства керує правління, яке скликається на пленарні засідання в міру потреби, але не рідше як двічі на рік.

*Правління обласної, міської, районної організації Товариства:*

- а) *організує і контролює* виконання рішень з'їзду, конференцій та вимог Статуту Товариства;

- б) здійснює керівництво діяльністю нижчестоящих організацій Товариства;
- в) обирає для ведення поточної роботи президію в складі голови правління, заступників голови, відповідального секретаря правління і членів президії у кількості, встановлюваній правлінням;
- г) подає вищестоящим органам Товариства звіти про діяльність організації, річні й квартальні фінансові та статистичні звіти.

21. Президія правління обласної, міської, районної організації:

- а) організує виконання вимог Статуту Товариства, рішень і директив вищестоящих органів Товариства, постанов конференцій та пленумів правління;
- б) створює організації Товариства і здійснює керівництво їх діяльністю, узагальнює і поширює досвід їх роботи, організує добір, розстановку та навчання кадрів;
- в) подає допомогу державним органам у виявленні, вивченні, обліку, реставрації, охороні й ефективному використанні пам'яток історії та культури;
- г) бере участь в організації шефства підприємств, установ, організацій над пам'ятками історії та культури, здійснює громадський контроль за збереженням, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток, інформує про їх стан керівні органи Товариства та відповідні державні органи охорони пам'яток;
- д) створює громадські інспекції, науково-методичні ради, секції, комісії, інші громадські формування та керує їх роботою;
- є) організує серед населення пропаганду пам'яток історії та культури і законодавства про їх охорону й використання, створює народні університети, лекторії та кінолекторії і керує їх діяльністю;
- ж) бере участь у створенні музеїв на громадських засадах;
- з) вирішує в установленому порядку питання про заохочення організацій, активістів і штатних працівників Товариства;

і) складає і затверджує плани роботи, кошториси та надсилає вищестоящим органам Товариства звіти про діяльність своєї організації;  
 к) веде облік членів Товариства;  
 л) організує роботу по збору вступних і членських внесків від індивідуальних членів Товариства і добровільних надходжень до фонду охорони пам'яток історії та культури, здійснює контроль за раціональним витрачанням коштів.

Для ведення роботи організаційно-виконавчого характеру в президії правління обласної організації з дозволу правління Товариства може бути створене бюро президії.

### *Первинні організації Товариства*

22. Основою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури є первинні організації, які створюються на підприємствах, в установах, організаціях, навчальних закладах при наявності в них не менше 10 членів Товариства.

У великих первинних організаціях можуть створюватися підзвітні їм низові організації. В окремих випадках первинним організаціям, що налічують понад 10 тисяч членів Товариства, з дозволу правління Товариства за поданням обласної організації можуть надаватися права районної організації.

Рішення про створення первинної організації приймається на загальних зборах бажаючих вступити в члени Товариства і затверджується президією правління міської, районної організації Товариства.

### *23. Первинна організація Товариства:*

а) роз'яснює населенню цілі й завдання Товариства;  
 б) приймає до свого складу нових членів;  
 в) проводить пропаганду пам'яток історії та культури і законодавства про їх охорону й використання;  
 г) бере участь у шефстві над пам'ятками, сприяє залученню населення до їх охорони та благоустрою прилеглої території;

- д) бере участь у виявленні й вивченні пам'яток, відзначенні пам'ятних місць та створенні музеїв на громадських засадах;
- є) вносить пропозиції до вищестоящих органів Товариства про заохочення активістів Товариства;
- ж) веде персональний облік індивідуальних членів Товариства;
- з) збирає вступні і членські внески від членів Товариства і подає в установленому порядку звіти про надходження коштів.

24. Вищим керівним органом первинної організації Товариства є загальні збори, що скликаються для обговорення питань її роботи в міру потреби, але не рідше одного разу на рік.

Для керівництва роботою первинної організації на загальних зборах строком на 2,5 року обираються голова, заступник голови і скарбник. Якщо кількість членів у первинній організації перевищує 50 чоловік, може бути обране бюро, склад якого встановлюється зборами первинної організації.

#### *Контрольні органи Товариства*

25. Контрольними органами Українського товариства охорони пам'яток історії та культури є ревізійна комісія Товариства, ревізійні комісії обласних, міських і районних організацій.

#### *Ревізійні комісії:*

- а) обирають зі свого складу голову, заступника голови і секретаря;
- б) перевіряють фінансову й господарську діяльність, строки і правильність проходження справ відповідно у правлінні Товариства, правліннях обласних, міських та районних організацій, в установах і на підприємствах Товариства;
- в) виносять на обговорення відповідних органів Товариства наслідки ревізій та пропозиції по усуненню виявлених недоліків.

Ревізії в організаціях Товариства проводяться не менше одного разу на рік.

Ревізійні комісії працюють під керівництвом правлінь вищестоящих організацій Товариства і звітують про свою діяльність відповідно перед з'їздом та конференціями організацій Товариства.

Члени ревізійних комісій не можуть бути членами правління.

26. Вибори всіх органів керівництва і контролю Товариства та делегатів на з'їзди й конференції проводяться відкритим голосуванням. Рішення приймаються простою більшістю голосів присутніх на з'їзді, конференції, пленумі, зборах первинної організації.

З'їзди, конференції, пленуми і збори вважаються правомочними, якщо на них присутні більше половини обраних делегатів, учасників пленуму, зборів організації.

#### IV. КОШТИ ТОВАРИСТВА

27. Кошти Товариства складаються з:

- а) *вступних* і щорічних членських внесків його індивідуальних членів;
- б) *відрахувань* від прибутків діяльності установ і підприємств Товариства;
- в) *надходжень* від лекційно-екскурсійної роботи;
- г) *добровільних* внесків до фонду охорони пам'яток історії та культури, інших надходжень.

28. Індивідуальні члени Товариства сплачують вступні внески в розмірі 15 копійок і щорічні членські внески в розмірі 30 копійок.

Члени Товариства – учні загальноосвітніх шкіл та інших навчальних закладів від сплати вступних внесків звільняються і сплачують щорічні членські внески в розмірі 10 копійок.

Члени Товариства – військовослужбовці строкової служби, вихованці дитячих будинків та шкіл-інтернатів від сплати вступних і членських внесків звільняються.

29. Кошти Товариства витрачаються на проведення заходів по виявленню, вивченню, охороні й пропаганді пам'яток історії та культури, на

участь у фінансуванні їх реставрації, консервації, ремонту і впорядкування, заміну та спорудження пам'ятників, створення музеїв на громадських засадах, утримання апарату управління організацій Товариства та проведення інших заходів відповідно до фінансових планів, затверджених президією правління Товариства.

30. Порядок і розміри відрахувань від надходжень до обласних, Київської і Севастопольської міських організацій, прибутків установ і підприємств Товариства, а також створення фонду заохочення та інших фондів визначаються президією правління Товариства.

#### V. ПРИПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА

31. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури припиняється:

- а) за рішенням з'їзду Товариства;
- б) за постановою Ради Міністрів УРСР.

32. Усе майно, що залишається після припинення діяльності Товариства, використовується в порядку, встановленому статтею 40 Цивільного кодексу Української РСР.

Додаток Б

Конвенція про охорону всесвітньої  
культурної і природної спадщини

Конвенцію ратифіковано  
Указом Президії Верховної Ради  
N 6673-XI від 04.10.88

Генеральна конференція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, що зібралася в Парижі з 17 жовтня по 21 листопада 1972 року на свою сімнадцяту сесію, констатує, що культурній і природній спадщині дедалі більше загрожує руйнування, що викликається не лише традиційними причинами пошкодження, а й еволюцією соціального й економічного життя, яка погіршує їх ще більш небезпечними шкідливими й руйнівними явищами, беручи до уваги, що пошкодження або зникнення будь-яких зразків культурної цінності чи природного середовища є згубним збідненням надбання всіх народів світу, беручи до уваги, що охорона цієї спадщини на національному рівні часто буває недостатньою у зв'язку з обсягом засобів, яких вона вимагає, і недостатністю економічних, наукових та технічних ресурсів країни, на території якої перебуває цінність, що підлягає захисту, нагадуючи, що в Статуті Організації передбачено, що вона допомагає збереженню прогресу і поширенню знань, виявляючи турботу про збереження й охорону загальної спадщини людства та рекомендує заінтересованим народам укладення відповідних міжнародних конвенцій, вважаючи, що існуючі міжнародні конвенції, рекомендації та резолюції щодо культурних і природних цінностей свідчать про важливість, якою є для всіх народів світу збереження унікальних і незамінних цінностей, незалежно від того, якому народу вони належать, беручи до уваги, що деякі цінності культурної і природної спадщини становлять значний інте-

рес, що вимагає їх збереження як частини всесвітньої спадщини всього людства, беручи до уваги, що у зв'язку з масштабами й серйозністю нових небезпек, які їм загрожують, все міжнародне співтовариство має брати участь в охороні природної і культурної спадщини, надаючи колективного сприяння, яке, не замінюючи діяльності заінтересованої держави, на території якої перебуває цінність, ефективно доповнить її, беручи до уваги, що з цією метою необхідно прийняти нові договірні положення, що встановлюють ефективну систему колективної охорони пам'яток видатного універсального культурного й природного значення, засновану на постійній основі відповідно до сучасних наукових методів, вирішивши на своїй шістнадцятій сесії, що це питання є предметом міжнародної конвенції, прийняла шістнадцятого листопада 1972 року цю Конвенцію.

## І. ВИЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ І ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ

### СТАТТЯ 1

*У цій Конвенції  
під «культурною спадщиною»  
розуміються:*

пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;  
ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;  
визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології.



## СТАТТЯ 2

*У цій Конвенції  
під «природною спадщиною»  
розуміються:*

природні пам'ятки, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки;  
геологічні й фізіографічні утворення й суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність з точки зору науки чи збереження;  
природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси.

## СТАТТЯ 3

Кожній державі – стороні цієї Конвенції належить визначити й розмежувати різні цінності, що перебувають на її території і передбачаються зазначеними вище статтями 1 і 2.

## II. НАЦІОНАЛЬНА ОХОРОНА ТА МІЖНАРОДНА ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ І ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ

## СТАТТЯ 4

Кожна держава – сторона цієї Конвенції визнає, що зобов'язання забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію й передачу майбутнім поколінням культурної і природної спадщини, що зазначена у статтях 1 і 2, яка перебуває на її території, покладається насамперед на неї. З цієї метою вона прагне діяти як власними зусиллями, максимально використовуючи наявні ресурси, так і, за необхідності, використовувати міжнародну допомогу і співробітництво, якими вона може користуватися, зокрема, у фінансовому, художньому, науковому й технічному відношеннях.

СТАТТЯ 5

Держави – сторони цієї Конвенції з тим, щоб забезпечити якомога ефективнішу охорону і збереження та якомога активнішу популяризацію культурної і природної спадщини, розміщеної на її території, прагнуть в умовах, властивих кожній країні:

- а) проводити загальну політику, спрямовану на надання культурній і природній спадщині певних функцій у громадському житті та на включення охорони цієї спадщини до програм загального планування;
- б) створювати, якщо вони ще не створені, на своїй території одну чи кілька служб з охорони, збереження й популяризації культурної й природної спадщини, які мають у своєму розпорядженні відповідний персонал і засоби, що дають змогу виконувати покладені на них завдання;
- с) розвивати наукові й технічні опрацювання і дослідження та вдосконалювати методи роботи, які дають змогу державі усувати небезпеку, що загрожують її культурній та природній спадщині;
- д) вживати відповідних правових, адміністративних і фінансових заходів щодо виявлення, охорони, збереження, популяризації й відновлення цієї спадщини;
- е) сприяти створенню чи розвитку національних або регіональних центрів підготовки в галузі охорони, збереження й популяризації культурної й природної спадщини, а також заохочувати наукові дослідження в цій галузі.

СТАТТЯ 6

1. Повністю поважаючи суверенітет держав, на території яких перебуває культурна і природна спадщина, визначена в статтях 1 і 2, і не торкаючись прав, передбачених національним законодавством щодо зазначеної спадщини, держави – сторони цієї Конвенції визнають, що вона є загальною спадщиною, для охорони якої все міжнародне співтовариство зобов'язане співробітничати.

2. Держави-сторони зобов'язуються згідно з положеннями цієї Конвенції сприяти визнанню, охороні, збереженню й популяризації культурної й природної спадщини, зазначеної в пунктах 2 і 4 статті 11, якщо цього попросять держави, на території яких вона розміщена.

3. Кожна держава – сторона цієї Конвенції зобов'язується не вдаватися до будь-яких навмисних дій, що могли б завдати прямо чи посередньо шкоди культурній і природній спадщині, зазначеній у статтях 1 і 2, яка розміщена на території інших держав – сторін цієї Конвенції.

#### СТАТТЯ 7

У цій Конвенції під міжнародною охороною всесвітньої культурної і природної спадщини розуміється створення системи міжнародного співробітництва і допомоги для надання державам – сторонам Конвенції допомоги в зусиллях, спрямованих на збереження й виявлення цієї спадщини.

### III. МІЖУРЯДОВИЙ КОМІТЕТ З ОХОРОНИ ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ І ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ

#### СТАТТЯ 8

1. При Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури засновується Міжурядовий комітет з охорони визначної культурної і природної спадщини загального значення, що називається «Комітет всесвітньої спадщини». Він складається з 15 держав – сторін Конвенції, які обираються державами – сторонами Конвенції, котрі збираються на Генеральну асамблею під час чергових сесій Генеральної конференції ЮНЕСКО. Кількість держав, що входять до складу Комітету, буде доведена до 21, починаючи з чергової сесії Генеральної конференції, яка буде проведена після набуття чинності цією Конвенцією не менш як для 40 держав.

2. Вибори членів Комітету мають забезпечувати справедливе представництво різних районів і культур світу.

3. На засіданнях Комітету можуть бути присутні з дорадчим голосом по одному представникові від Міжнародного дослідного центру збереження і реставрації культурних цінностей (Римський центр), Міжнародної ради з охорони природи і природних багатств (МРОП), до яких можуть приєднатися на прохання держав – сторін Конвенції представники інших міжурядових і неурядових організацій, що мають аналогічні цілі.

#### СТАТТЯ 9

1. Держави – члени Комітету всесвітньої спадщини здійснюють свої повноваження, починаючи з кінця чергової сесії Генеральної конференції, на якій вони були обрані, до кінця її третьої наступної чергової сесії.

2. Повноваження однієї третини членів, призначених під час перших виборів, закінчуються в кінці першої чергової сесії Генеральної конференції, що відбувається після тієї, на якій вони були обрані, а повноваження другої третини членів, призначених у той же час, закінчуються в кінці другої чергової сесії Генеральної конференції, що відбувається після тієї, на якій вони були обрані. Прізвища цих членів Комітету визначаються головою Генеральної конференції шляхом жеребкування після перших виборів.

3. Держави – члени Комітету добирають своїми представниками компетентних осіб у галузі культурної і природної спадщини.

#### СТАТТЯ 10

1. Комітет всесвітньої спадщини приймає свої правила процедури.

2. Комітет може в будь-який час запрошувати на свої засідання громадські чи приватні організації, а також приватних осіб для консультацій з окремих питань.

3. Комітет може створювати консультативні органи, які він вважає за необхідні для виконання своїх завдань.

## СТАТТЯ 11

1. Кожна держава – сторона цієї Конвенції подає, за можливості, Комітету всесвітньої спадщини перелік цінностей культурної і природної спадщини, що розміщені на її території і можуть бути включені у список, передбачений у пункті 2 цієї статті. Цей перелік, який не можна вважати вичерпним, має містити документацію щодо місцеперебування даних цінностей та інтересу, що вони собою являють.

2. На підставі переліків, що подаються державами згідно з пунктом 1, Комітет складає, поновлює і публікує список цінностей культурної і природної спадщини (під назвою «Список всесвітньої спадщини»), як вони визначені у статтях 1 і 2 цієї Конвенції, які, на його думку, мають видатну універсальну цінність відповідно до встановлених критеріїв. Оновлений список розсилається не рідше ніж один раз на два роки.

3. Внесення цінностей до списку всесвітньої спадщини не може бути проведене без згоди заінтересованої держави. Включення цінності, розміщеної на території, суверенітет чи юрисдикція якої оспорується кількома державами, жодним чином не впливає на права сторін, що спорять.

4. Комітет складає, оновлює й публікує, коли цього вимагають обставини, список цінностей, що фігурують у списку всесвітньої спадщини, для врятування яких вимагаються значні роботи і щодо яких у рамках цієї Конвенції держава просила допомоги (під назвою «Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою»). У цьому списку зазначається приблизна вартість операцій. До цього списку можуть бути внесені тільки цінності культурної і природної спадщини, яким загрожують серйозні й конкретні небезпеки, як, наприклад, загроза зникнення внаслідок прогресуючого

руйнування, проекти проведення великих громадських чи приватних робіт, швидкий розвиток міст і туризму, руйнування у зв'язку зі змінами призначення або права власності на землю, серйозні пошкодження внаслідок невстановленої причини, занедбаність з яких-небудь причин, стихійне лихо і катаклізми, небезпека збройних конфліктів, великі пожежі, землетруси, зсуви, вулканічні вибухи, зміни рівня води, повені, припливи. У разі надзвичайних обставин Комітет може в будь-який час внести до списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою, нову цінність і негайно повідомити про це.

5. Комітет визначає критерії, на підставі яких цінність культурної чи природної спадщини може бути включена до обох списків, передбачених у пунктах 2 і 4 цієї статті.

6. До того як прийняти остаточне рішення про невключення цінності до одного із двох списків, згаданих у пунктах 2 і 4 цієї статті, Комітет консультується з державами-сторонами, на території яких розміщена вищезгадана цінність культурної чи природної спадщини.

7. Комітет, за домовленістю із заінтересованими державами, координує й заохочує проведення вивчення й досліджень, необхідних для складання списків, зазначених у пунктах 2 і 4 цієї статті.

#### СТАТТЯ 12

Той факт, що якась цінність культурної чи природної спадщини не була включена до одного з двох списків, зазначених у пунктах 2 і 4 статті 11, жодною мірою не означає, що вона не має видатної універсальної цінності чи інших цілей, крім тих, які є наслідком включення їх до цих списків.

#### СТАТТЯ 13

1. Комітет всесвітньої спадщини отримує та вивчає заявки про надання міжнародної допомоги, подані державами – сторонами Конвенції щодо куль-

турної і природної спадщини, розміщеної на їхній території, які включені або можуть бути включені до списків, згаданих у пунктах 2 і 4 статті 11. Предметом заявок може бути охорона, збереження, популяризація чи відновлення цих цінностей.

2. Заявки про міжнародну допомогу відповідно до пункту 1 цієї статті можуть стосуватися виявлення культурної і природної спадщини, визначеної у статтях 1 і 2 в тому разі, коли попередні дослідження показали, що це буде виправданим.

3. Комітет приймає рішення щодо цих заявок, визначає, за необхідності, характер і обсяг своєї допомоги та дозволяє укладання від свого імені необхідних угод із заінтересованим урядом.

4. Комітет встановлює порядок черговості для своїх операцій. Він робить це, беручи до уваги важливість для всесвітньої культурної і природної спадщини, що підлягає захисту, необхідності забезпечити міжнародну охорону найбільш представницьких цінностей природи, генія й історії народів світу на терміновість робіт, які необхідно провести, резерв ресурсів держав, на території яких розміщені ці цінності, і, зокрема, ступінь, в якому вони могли б забезпечити схоронність цих цінностей своїми засобами.

5. Комітет складає, оновлює й розповсюджує список цінностей для надання міжнародної допомоги.

6. Комітет приймає рішення про використання засобів фонду, створеного згідно зі статтею 15 цієї Конвенції. Він вишукує способи для поповнення цих засобів і вживає у зв'язку з цим усіх необхідних заходів.

7. Комітет співробітничав з міжнародними й національними, рядовими й неурядовими організаціями, що додержуються цілей, аналогічних цілям цієї Конвенції. З метою виконання своїх програм і проектів Комітет може, зокрема, вдаватися до допомоги Міжнародного дослідного Центру збереження і реставрації культурних цінностей (Римський центр), Міжнародної ради з охорони

природи і природних багатств (МРОП), а також державних і приватних органів і приватних осіб.

8. Рішення Комітету приймаються більшістю у дві третини присутніх і голосуючих членів. Кворум становить більшість членів Комітету.

#### СТАТТЯ 14

1. Комітету всесвітньої спадщини допомагає Секретаріат, що його призначає Генеральний директор ЮНЕСКО.

2. Генеральний директор, користуючись послугами Міжнародного дослідного центру збереження і реставрації культурних цінностей (Римський центр), Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць (ІКОМОС), Міжнародної ради з охорони природи природних багатств (МРОП) у галузях їхньої компетенції та їхніх відповідних можливостей, готує документацію Комітету, порядок денний його засідань та забезпечує виконання його рішень.

### IV. ФОНД ОХОРОНИ ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ І ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ

#### СТАТТЯ 15

1. Цим засновується Фонд охорони всесвітньої культурної і природної спадщини, що має видатну універсальну цінність і називається Фондом всесвітньої спадщини.

2. Цей Фонд згідно з відповідними статтями Положення про фінанси ЮНЕСКО є цільовим фондом.

3. Засоби Фонду становлять:

а) добровільні й обов'язкові внески держав – сторін цієї Конвенції;

б) вклади, дари й заповідальні суми, що можуть бути зроблені:

i) іншими державами;

ii) ЮНЕСКО та іншими організаціями системи Організації Об'єднаних Націй, зокрема Програмою розвитку ООН та іншими міжурядовими організаціями;



iii) державними й приватними органами та фізичними особами.

с) проценти з сум, позичених Фондом;

д) сума зборів і надходжень від заходів, організованих на користь Міжнародного фонду, а також:

е) будь-які інші ресурси, затверджені відповідно до положення про Фонд, розробленого Комітетом всесвітньої спадщини.

4. Внески у Фонд та інші форми допомоги, що надається Комітетові, можуть використовуватися тільки в цілях, визначених Комітетом. Комітет може приймати внески, призначені лише для певної програми чи конкретного проекту, за умови, що Комітет ухвалить рішення про виконання цієї програми чи проекту. Внески у Фонд не супроводжуються жодними політичними умовами.

#### СТАТТЯ 16

1. Без шкоди будь-якому добровільному додатковому внеску держави-сторони цієї Конвенції зобов'язуються сплачувати регулярно раз на два роки у Фонд всесвітньої спадщини внески, сума яких, що становить однаковий відсоток для всіх держав, буде визначатися Генеральною асамблеєю держав – сторін Конвенції, що збираються на сесію Генеральної конференції ЮНЕСКО. Прийняття цього рішення вимагає більшості голосів присутніх і голосуючих держав-сторін, які не зробили заяви, передбаченої у пункті 2 цієї статті. Внесок держав – сторін Конвенції у жодному разі не може перевищувати одного відсотка їхнього внеску до звичайного бюджету ЮНЕСКО.

2. Однак, як це передбачено у статті 31 чи 32 цієї Конвенції, кожна держава може в момент здачі своїх ратифікаційних грамот, актів про прийняття або приєднання заявити, що вона не буде зв'язана положеннями пункту 1 цієї статті.

3. Держава – сторона Конвенції, що зробила заяву, передбачену в пункті 2 цієї статті, може в будь-який час зняти згадану вище заяву шляхом повідомлення Генерального директора ЮНЕСКО. Однак зняття заяви буде мати вплив на обов'язковий внесок цієї держави тільки з дня чергової Генеральної асамблеї держав-сторін.

4. Щоб Комітет зміг ефективно планувати свою діяльність, внески держав – сторін цієї Конвенції, що зробили заяви, передбачені в пункті 2 цієї статті, повинні надходити на регулярній основі принаймні раз на два роки й не повинні бути меншим за суми внесків, що мають вноситися в тому разі, якби вони були зв'язані положеннями пункту 1 цієї статті.

5. Будь-яка держава – сторона Конвенції, що має заборгованість по своїх обов'язкових чи добровільних внесках за поточний рік і календарний рік, що безпосередньо передус йому, не може бути обрана до комітету Фонду всесвітньої спадщини; дане положення не застосовується в ході перших виборів. Повноваження такої держави, що є членом Комітету, закінчуються в момент виборів, передбачених у пункті 1 статті 8 цієї Конвенції.

#### СТАТТЯ 17

Держави – сторони цієї Конвенції сприяють створенню державних чи приватних фондів або асоціацій, що мають на меті заохочення пожертвувань для охорони культурної і природної спадщини відповідно до положень статей 1 і 2 Конвенції.

#### СТАТТЯ 18

Держави – сторони цієї Конвенції надають допомогу організованим під егідою ЮНЕСКО міжнародним компаніям збирання коштів для Фонду всесвітньої спадщини. Вони сприяють збиранню коштів для цих заходів, що проводяться організаціями, зазначеними в пункті 3 статті 15.

V. УМОВИ І ФОРМИ НАДАННЯ  
МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ

## СТАТТЯ 19

Будь-яка держава – сторона цієї Конвенції може звертатися з проханням про надання міжнародної допомоги на користь цінностей культурної чи природної спадщини, що мають видатну універсальну цінність і розміщені на її території. Вона повинна подавати разом зі своєю заявкою інформацію й документацію, передбачені у статті 21, які вона має у своєму розпорядженні і які необхідні Комітету для прийняття рішень.

## СТАТТЯ 20

Міжнародна допомога згідно з цією Конвенцією може надаватися лише для цінностей культурної і природної спадщини, які Комітет всесвітньої спадщини вирішив чи вирішує включити в один із списків, зазначених у пунктах 2 і 4 статті 11, згідно з пунктом 2 статті 13, пунктом «с» статті 22 та статтею 23.

## СТАТТЯ 21

1. Комітет всесвітньої спадщини визначає процедуру розгляду заявок про надання Фондом міжнародної допомоги, яку він покликаний надавати, та зазначає, зокрема, елементи, які мають міститися в заявці: опис передбачуваної діяльності, необхідних робіт, їх приблизна вартість та виклад причин, через які ресурси держави, що звертається із заявкою, не дають їй змоги повністю зробити необхідні витрати. Заявки мають щоразу, коли це можливо, підкріплюватися висновком експертів.

2. Заявки про допомогу, подані у зв'язку з катастрофами і стихійними лихами, через терміновість робіт, які, можливо, необхідно буде провести, Комітет повинен розглядати в першу чергу; у розпорядженні Комітету має бути резервний фонд, призначений для подібних випадків.

3. Перед прийняттям рішення Комітет може провести дослідження чи консультації, які він вважатиме за необхідне.

#### СТАТТЯ 22

Допомога, що надається Комітетом всесвітньої спадщини, може мати такі форми:

- а) дослідження художніх, наукових і технічних проблем, що їх ставить охорона, збереження, відновлення й популяризація культурної і природної спадщини так, як її визначено в пунктах 2 і 4 статті 11 цієї Конвенції;
- б) направлення експертів, техніків і кваліфікованих робітників для забезпечення задовільного виконання затвердженого проекту;
- с) підготовка спеціалістів усіх рівнів у галузі виявлення, охорони, збереження, відновлення й популяризації культурної і природної спадщини;
- д) надання обладнання, якого заінтересована держава не має і позбавлена змоги його придбати;
- е) надання позик з низьким відсотком або без відсотка, що можуть сплачуватися на довгостроковій основі;
- ф) надання у надзвичайних і спеціально мотивованих випадках безплатних субсидій.

#### СТАТТЯ 23

Комітет всесвітньої спадщини може також надавати міжнародну допомогу національним і регіональним центрам підготовки спеціалістів усіх рівнів у галузі виявлення, охорони, збереження, відновлення й популяризації культурної і природної спадщини.

#### СТАТТЯ 24

Наданню звичайної допомоги мають передувати ретельні наукові, економічні й технічні дослідження. В цих дослідженнях необхідно використовувати найпередовіші методи охорони, збереження, відновлення і популяризації культурної і природної спадщини. В дослідженнях

мають також визначатися шляхи, що дають змогу раціонально використовувати наявні ресурси заінтересованої держави.

## СТАТТЯ 25

У принципі фінансування необхідних робіт має лише частково покладатися на міжнародне співтовариство. Держава, що користується міжнародною допомогою, надає значну частину коштів, які виділяються для кожної програми чи проекту, за винятком тих випадків, коли її фінансовий стан не дозволяє цього.

## СТАТТЯ 26

Комітет всесвітньої спадщини і держава, що одержує допомогу, визначають в укладених ними угодах умови, на яких мають здійснюватися програми чи проекти, що є предметом міжнародної допомоги згідно з цією Конвенцією. Державі, що користується цією міжнародною допомогою, належить на умовах, визначених в угоді, продовжувати охороняти, зберігати й популяризувати цінності, що підлягають збереженню.

## VI. ПРОСВІТНІ ПРОГРАМИ

## СТАТТЯ 27

1. Держави-сторони цієї Конвенції прагнуть, застосовуючи всі відповідні засоби, і зокрема просвітні й інформаційні програми, зміцнювати повагу і прихильність своїх народів до культурної та природної спадщини, визначеної у статтях 1 і 2 Конвенції.

2. Вони зобов'язуються широко інформувати громадськість про небезпеку, що загрожує цій спадщині, а також про заходи, що вживаються на виконання цієї Конвенції.

## СТАТТЯ 28

Держави – сторони цієї Конвенції, що одержують міжнародну допомогу згідно з цією Конвенцією, вживають відповідних заходів з метою ознайомлення з важливістю й роллю спадщини.

## VII. ДОПОВІДІ

### СТАТТЯ 29

1. Держави – сторони цієї Конвенції повідомляють у доповідях, які вони подають Генеральній конференції ЮНЕСКО за установленими нею строками і формою, про законодавчі й регламентуючі положення та інші заходи, вжиті ними з метою виконання цієї Конвенції, а також подають відомості про досвід, накопичений ними в цій галузі.

2. Ці доповіді доводяться до відома Комітету всесвітньої спадщини.

3. Комітет подає кожній черговій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО доповідь про свою діяльність.

## VIII. ЗАКЛЮЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

### СТАТТЯ 30

Ця Конвенція укладена англійською, арабською, іспанською, російською і французькою мовами, причому всі п'ять текстів є автентичними.

### СТАТТЯ 31

1. Ця Конвенція підлягає ратифікації або прийняттю державами – членами Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в порядку, передбаченому їх конституціями.

2. Ратифікаційні грамоти або акти про прийняття здаються на зберігання Генеральному директору ЮНЕСКО.

### СТАТТЯ 32

1. До цієї Конвенції може приєднатися будь-яка держава, що не є членом ЮНЕСКО, яка отримує від Генеральної конференції ЮНЕСКО запрошення приєднатися до неї.

2. Приєднання здійснюється шляхом здачі акта про приєднання на зберігання Генеральному директору ЮНЕСКО.

## СТАТТЯ 33

Ця Конвенція набуває чинності через три місяці з дня здачі на зберігання двадцятої ратифікаційної грамоти або акта про прийняття чи приєднання, але лише щодо тих держав, які здали на зберігання свої акти про ратифікацію, прийняття або приєднання в зазначений день чи раніше.

Щодо будь-якої іншої держави Конвенція набуває чинності через три місяці після того, як вона здала на зберігання свій акт про ратифікацію, прийняття або приєднання.

## СТАТТЯ 34

Держав – сторін цієї Конвенції, що мають федеративний устрій, стосується таке:

- а) відносно положень цієї Конвенції, виконання яких є предметом законодавчої діяльності центральної чи федеральної законодавчої влади, зобов'язання федерального чи центрального уряду будуть такими самими, що й зобов'язання держав-сторін, які не є федеративними державами;
- б) відносно положень цієї Конвенції, виконання яких є предметом законодавчої діяльності кожного із штатів, країн, провінцій, кантонів, котрі згідно з системою федерації не зобов'язані вживати законодавчих заходів, належить доводити зазначені положення до відома компетентних властей штатів, країн, провінцій і кантонів з метою їх прийняття.

## СТАТТЯ 35

1. Кожна держава – сторона цієї Конвенції може денонсувати дану Конвенцію.

2. Денонсація нотифікується письмовим актом, який здається Генеральному директорові ЮНЕСКО.

3. Денонсація стає чинною через дванадцять місяців після отримання акта про денонсацію. Вона жодним чином не змінює фінансових зобов'язань, узятих на себе денонсуючою державою, до дати набуття чинності денонсацією.

СТАТТЯ 36

Генеральний директор ЮНЕСКО повідомляє держави – члени Організації, держави, що не є членами Організації, зазначені у статті 32, а також Організацію Об'єднаних Націй про здачу на зберігання всіх актів про ратифікації, прийняття або приєднання, зазначених у статтях 31 і 32, а також про денонсації, зазначені у статті 35.

СТАТТЯ 37

1. Ця Конвенція може бути переглянута Генеральною конференцією ЮНЕСКО. Однак її переглянутий текст буде зобов'язувати лише ті держави, які стануть сторонами переглянутої Конвенції.

2. У разі, якщо Генеральна конференція прийме нову Конвенцію в результаті повного або часткового перегляду цієї Конвенції і якщо в новій Конвенції не буде інших вказівок, ця Конвенція буде закрита для ратифікації, прийняття або приєднання з дня набуття чинності новою Конвенцією.

СТАТТЯ 38

Згідно зі статтею 102 Статуту Організації Об'єднаних Націй ця Конвенція буде зареєстрована в Секретаріаті Організації Об'єднаних Націй на прохання Генерального директора ЮНЕСКО.



## Додаток В

Структура Одеської обласної організації  
Українського товариства охорони пам'яток  
історії та культури у 60–70-х рр. \*

| Одеська обласна організація товариства охорони пам'яток історії та культури |                            |                        |                        |                          |                               |                           |                                     |                                            |
|-----------------------------------------------------------------------------|----------------------------|------------------------|------------------------|--------------------------|-------------------------------|---------------------------|-------------------------------------|--------------------------------------------|
| Правління                                                                   |                            |                        |                        |                          | Ревізійна комісія             |                           |                                     |                                            |
| С Е К Ц І Ї                                                                 |                            |                        |                        |                          |                               |                           |                                     |                                            |
| Історико-революційних пам'яток                                              | Воєнно-історичних пам'яток | Археологічних пам'яток | Архітектурних пам'яток | Пам'яток науки і техніки | Пам'яток театру, музики, кіно | Правової охорони пам'яток | Пропаганди і популяризації пам'яток | Пам'яток фольклору, етнографії, писемності |

\* Таблиця складена за документами фонду Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: Звіти про роботу Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури за 1969 та 1972 рр. – ДАОО, ф. 7935, оп. 1, спр. 21, арк. 1–2; спр. 81, арк. 6–7.

*Навчальний посібник*

Олексій Миколайович  
Присяжнюк

# ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

*Українською мовою*

Технічний редактор і коректор – Є. А. Добролюбська

Підписано до друку 8.I.2019  
Формат 60×90 1/16  
Умовн. друк. арк. 8,6  
Наклад – 300 прим. Зам. № 882  
Надруковано на поліграфічній базі  
приватного підприємства «ЦВТ»:  
65014, Одеса, вул. Успенська, 9